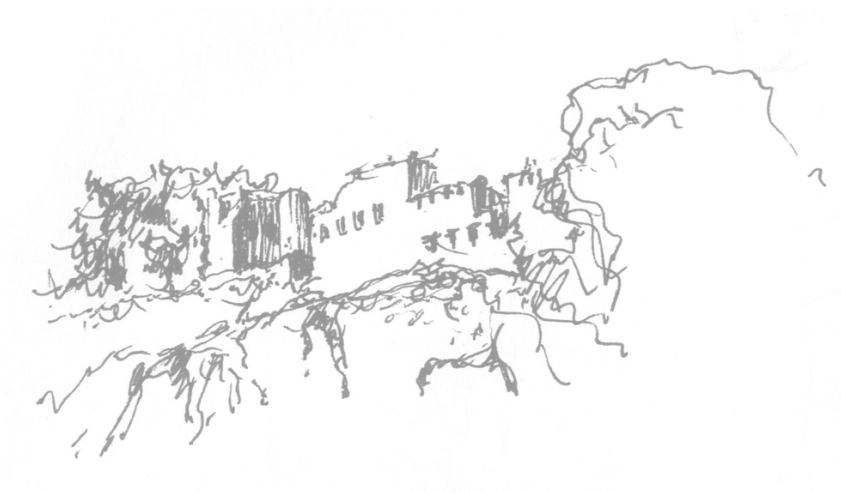

ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΚΡΗΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΟΤΕ ΚΑΙ ΤΩΡΑ

ΧΑΝΙΑ ΙΟΥΛΙΟΣ 2017

ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΚΡΗΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΟΤΕ ΚΑΙ ΤΩΡΑ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΙΤΩΡΑΚΗΣ , ΚΑΡΟΛΟΣ ΡΑΑΤ
ΔΙΔΑΣΚΩΝ: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΧΑΝΙΑ, ΙΟΥΛΙΟΣ 2017

Ευχαριστούμε θερμά τον καθηγητή κο Νικόλαο Σκουτέλη, επιβλέποντα της ερευνητικής εργασίας, για την συνεργασία μας. Οι γνώσεις και το πάθος του για την κρητική ύπαιθρο και την ιστορία της αποτέλεσαν την έμπνευση μας, κατά την προσπάθεια μας να αντιληφθούμε το μεγαλείο και τον χαρακτήρα του τόπου.

Ακόμη ευχαριστούμε θερμά τον κο Αντώνη Γεωργεδάκη, ιδιοκτήτη του ξενώνα ΑΛΩΝΙΑ στον οικισμό του Αγίου Ιωάννη. Πέραν των σημαντικών πληροφοριών που μας προσέφερε για την περιοχή, εμπλούτισε την περιπλάνηση μας με ξεχωριστές εμπειρίες και την φιλοξενία του.

Περιεχόμενα

01

Εισαγωγικά

1.0	_Ορισμοί	9
1.1	_Εισαγωγή	10

02

Τόπος και ελληνικό τοπίο

2.1	_Φύση και τοπίο	13
2.2	_Ερείπιο	15
2.3	_Το ελληνικό τοπίο	16
2.4	_Τοπίο και βιωμένη εμπειρία	18
2.5	_Κρητικό τοπίο	22

03

Κρήτη και εδαφικές ιεραρχήσεις

3.1	_Γεωγραφικό πλαίσιο	25
3.2	_Ιστορικό πλαίσιο	27
3.2.α	_σε επίπεδο κράτους	27
3.2.β	_συγχρόνως στην Κρήτη	29
3.3	_Σχέση κατακτητών - κατακτημένων	32
3.3.α	_η περίπτωση των Σφακίων	33
3.4	_Οθωμανικές οχυρώσεις: θέσεις και δίκτυο	34
3.4.α	_το δίκτυο της καταστολής	34
3.4.β	_ο τύπος	38
3.5	_Οι τρεις χρονικότητες του κουλέ	40

04

Κρητικό τοπίο και βιωματική εμπειρία

4.0	_σημερινός ρόλος_ η επιλογή των Σφακίων	43
4.1	_Αγιά Ρουμέλη - Άγιος Ιωάννης - Λουτρό	44
4.2	_Ασκήφου	55
4.3	_επαρχία Αποκόρωνα	59

05

Συμπεράσματα

5.0	_Συμπεράσματα	64
------------	---------------------	----

06

Αρχείο

6.0	_Βιβλιογραφία	67
------------	---------------------	----

01 Εισαγωγικά

1.0 _Ορισμοί

Παρατίθενται ορισμοί εννοιών και επεξηγήσεις οι οποίες χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία και διευκολύνουν την κατανόηση των όρων ΧΩΡΟΣ - ΤΟΠΟΣ - ΤΟΠΙΟ. Έννοιες που σε συσχέτιση έχουν καθορίσει την παρατήρηση και τον ορισμό του ελληνικού τοπίου και των συστατικών μερών του.

Το τοπίο διατηρεί σχέσεις εννοιολογικής εξάρτησης με τους όρους χώρος και τόπος. Ο τόπος αποτελεί το συγκεκριμένο πλαίσιο ανθρώπινων ενεργειών, αισθημάτων σκέψεων διαθέσεων, προθέσεων. Από αυτό προκύπτει πως αντιλαμβανόμαστε ότι αποκτούμε γνώση ενός τόπου, από τη στιγμή που ο τόπος αυτός έχει αποτελέσει το μέσον ή το αντικείμενο ανθρώπινων ενεργειών ή σκέψεων. Αντίθετα, ο χώρος είναι μια αφηρημένη έννοια. Περιλαμβάνει τους τόπους. Αποτελεί προϋπόθεσης της ύπαρξης τους, αλλά με τη σειρά του δε γίνεται νοητός παρά μέσω αυτών. Η σχέση ανάμεσα στους δύο είναι αμφίδρομη. Ο άνθρωπος ζει, αισθάνεται, εκφράζεται, σχεδιάζει, αποκτά εμπειρίες σε έναν τόπο με τον οποίο συνδέεται ποικιλοτρόπως, σε βαθμό που ο τόπος αποτελεί στοιχείο της προσωπικής του ή της συλλογικής ταυτότητας. Ο χώρος δεν υπέρκειται του τόπου, ενέχεται σε αυτόν¹.

Ο **χώρος** είναι αφηρημένη γεωμετρική έννοια που αξιολογείται με κριτήριο τη χωρητικότητά του, την δυνατότητα του να περιέχει. Όσο ο χώρος γεμίζει ανθρώπους, με τις δραστηριότητές τους, συναισθήματα, οράματα, προσδοκίες, όνειρα, όσο είναι γεμάτος με τα αποτελέσματα της δραστηριότητας των ανθρώπων, γεμάτος αντι-κείμενα που αφήνει ο καθένας στο πέρασμά του, τότε αυτός γίνεται τόπος. Ο τόπος αυτός είναι προφανώς άρρηκτα συνδεδεμένος με τον αντίστοιχο χρόνο. Ένα χρόνο επίσης γεμάτο με ανθρώπινη δραστηριότητα, με ανθρώπινη ιδεολογία και συναισθημα. Αυτός ο γεμάτος χρόνος μπορεί να ονομαστεί καιρός ή εποχή, ο καιρός μας, η εποχή μας².

«Ο χώρος είναι μια κοινωνία ονοματοδοτημένων τόπων» γράφει ο Lévi-Strauss στην *Άγρια Σκέψη* και σε παρόμοιο πνεύμα, ο **τόπος** νοείται ως ένας «εντοπισμένος» ή «βιωμένος» χώρος από τον Kenneth Robert Olwig αντίστοιχα. Σύμφωνα με τη φαινομενολογική σχολή σκέψης, οι τόποι δεν είναι πάρα σημαίνουσες εκφράσεις διαφορετικών χωρικών τύπων που δημιουργούνται μέσα από τη δράση, την εμπειρία και τη συναισθηματική εμπλοκή των ανθρώπων σε αυτούς σε μια δεδομένη στιγμή ή περίοδο. Έτσι κάθε τόπος αποτελεί μία σύνθεση χώρου και χρόνου. Μπορούμε επομένως, να δούμε το χώρο ως μια βασική, οργανωτική διάσταση της κοινωνικής ζωής και τον τόπο ως ένα στιγμιότυπο από αυτή την ταινία του χρόνου, μια σταθερή εικόνα υλοποιημένου και ιδιόμορφου αποτελέσματος μιας χωροκοινωνικής δραστηριότητας.

Ο **χρόνος**, τέλος, είναι το στοιχείο τόσο της σταθερότητας όσο και της αλλαγής, και καθιστά τον χώρο και τον χαρακτήρα, μέρη μιας ζωντανής πραγματικότητας, η οποία είναι ανά πάσα στιγμή δεδομένη, σε ένα συγκεκριμένο χώρο ως «το πνεύμα του τόπου»³.

¹ Δουκέλλης Ν. Παναγιώτης, *Το Ελληνικό Τοπίο*, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 2005, σελ.14

² Στεφάνου Ι.& Ι. , *Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης*, Επιμέλεια Παναγιώτης Ν. Δουκελλής, *Το Ελληνικό Τοπίο*, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 2005, σελ.237

³ Το "Πνεύμα του Τόπου", είναι ο ξεχωριστός χαρακτήρας ενός τόπου, εκπροσωπώντας την συγκεκριμένη πραγματικότητα προς την οποία πρέπει να προσαρμοστεί ο άνθρωπος. Ο Norberg Schulz επικεντρώνεται στην εν λόγω έννοια μέσω του Schulz Christian Norberg, *Genius Loci - Το Πνεύμα του Τόπου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2009, σελ.36

1.1 _Εισαγωγή

Το τοπίο αποτελεί μια πολυδιάστατη έννοια που χαρακτηρίζεται από ποικιλία προσεγγίσεων και νοημάτων από διάφορες επιστήμες και διαφορετικούς πολιτισμούς. **Τοπίο** σημαίνει μία περιοχή, όπως γίνεται αντιληπτή από ανθρώπους, του οποίου ο χαρακτήρας είναι το αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών και ανθρώπινων παραγόντων. Ο παραπάνω ορισμός που δίνει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το τοπίο επιτρέπει να γίνει η απαραίτητη διαφοροποίηση μεταξύ τοπίου και γεωγραφικού χώρου⁴. Η παρουσία φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων που συνεργούν στην κατασκευή του τοπίου, προσδίδουν σε αυτό ταυτόχρονα φυσική αλλά και πολιτισμική αξία και το καθιστούν μαρτυρία της αμφίδρομης και αέναης σχέσης επιρροής μεταξύ ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος. Η έννοια του τοπίου είναι μια ανθρώπινη επινόηση και υφίσταται οπουδήποτε υπάρχουν άνθρωποι ώστε να γίνεται αντιληπτό.

Αντίθετα, στον ελλαδικό χώρο, στη νομοθεσία, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην οικολογική διάσταση του τοπίου, θέτοντας σε δεύτερο και ασαφή επίπεδο την πολιτισμική αλλά κυρίως την κοινωνική διάστασή του. Παρόλα αυτά, ο Νόμος για την προστασία του Περιβάλλοντος⁵, με τις σχετικές του μεταγενέστερες τροποποιήσεις⁶ κάνει για πρώτη φορά άμεση αναφορά στο τοπίο, αναγνωρίζοντας τη συνύπαρξη τόσο των φυσικών όσο και των ανθρωπογενών χαρακτηριστικών του. Επίσης προσδιορίζει και θέτει υπό προστασία αποκλειστικά την υλική διάσταση του τοπίου (προστατευόμενα χαρακτηριστικά τοπίου: αλσύλλια, παραδοσιακές καλλιέργειες, αγροικίες, μονοπάτια, πέτρινοι φράχτες, ξερολιθιές και αναβαθμίδες, κρήνες). Είναι προφανές ότι με αυτό τον νόμο έγινε μια προσπάθεια συγχώνευσης ορισμένων νομικών πλαισίων (περιβαλλοντική, δασική, αρχαιολογική και αρχιτεκτονική νομοθεσία) χωρίς την απαραίτητη επανερμηνεία του όρου και την ανάδειξη του σημαντικού ρόλου του τοπίου. Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία ενός συμπλέγματος προστατευόμενων περιοχών που συχνά επικαλύπτονται και καθίσταται προβληματική η αξιολόγηση, η διαχείριση, ο σχεδιασμός και επομένως η μελλοντική εξέλιξη των περιοχών αυτών. Σε αυτό το ασαφές και προβληματικό νομικό πλαίσιο για το ελληνικό τοπίο εκτός από την απουσία μιας διακριτής πολιτικής για τον σημαντικό ρόλο που έχει, πρόβλημα αποτελεί και η μη αναγνώριση του τοπίου εκ μέρους των πολιτών ως δημόσιο αγαθό. Ως πηγή αναζήτησης μιας πολιτισμικής συνέχειας και ενός κοινωνικού αυτοπροσδιορισμού, στοιχεία που θα συντελούσαν στην άμεση οικειοποίηση του χώρου και στην ανάπτυξη συνείδησης και αισθήματος για την προστασία του πολιτισμικού πλούτου από τους ίδιους.

Είναι σαφές στις μέρες μας ότι στο σύνολο της πολιτισμικής κληρονομιάς, την οποία οφείλουμε να διαφυλάξουμε, δεν περιλαμβάνονται μόνο η υλική παραγωγή των τεχνών, τα κτήρια ή τα οικιστικά συγκροτήματα⁷. Περιλαμβάνονται επίσης, όλες εκείνες οι σχέσεις που οι άνθρωπινες κοινότητες συγκροτούν στο πλαίσιο της ιστορίας και της παράδοσής τους. Αν η πολιτισμική και πολιτική ιδιαιτερότητα κάθε έθνους τείνει να ταυτιστεί με την συγκεκριμένη περιοχή καταγωγής του και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτού του μητρικού εδάφους, τότε με το ελληνικό τοπίο συμβαίνει κάτι πολύ ευρύτερο και ασαφές.

⁴ Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου, Κεφάλαιο 1, Γενικές διατάξεις, Άρθρο 1, Ορισμοί Φλωρεντία, 2000

⁵ Νόμος 1650 της 1516.10.86. Για την προστασία του περιβάλλοντος.- (Α' 160). Άρθρο 2. Ορισμοί. Κατά την έννοια του νόμου αυτού νοούνται ως: 1.Περιβάλλον: το σύνολο των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και επηρεάζουν την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα της ζωής, την υγεία των κατοίκων, την ιστορική και πολιτιστική παράδοση και τις αισθητικές αξίες

⁶ 2011, έντεκα χρόνια μετά την υπογραφή της ευρωπαϊκής σύμβασης για το τοπίο

⁷ Μωραΐτης, Κωνσταντίνος: «Εισαγωγικό σημείωμα για το τοπίο και την κληρονομιά του πολιτισμού». Εισαγωγικό σημείωμα στο ηλεκτρονικόπεριοδικό Monumenta, τεύχος 06, με θέμα Τοπίο – Landscape, 24/12/2012

Το τοπίο αυτό, στο οποίο η φύση και οι ιστορικές αναφορές συνδέονται, δεν αναλαμβάνει να απεικονίσει μόνο την Ελλάδα.

Το ελληνικό τοπίο φέρει μαρτυρίες του παρελθόντος ενώ διαμορφώνει τον χαρακτήρα του μέσα από την ίδια την ανθρώπινη δραστηριότητα. Η νοσταλγία για το παρελθόν διαστρευλώνει την εικόνα που διαμορφώνεται αναφορικά με την ανταπόκρισή της στην πραγματικότητα. Εστιάζοντας σε αρχαιότητες και ιστορικές τοποθεσίες προβάλλεται μια Ελλάδα ως ένα απολιθωμένο θέατρο, παγωμένο στον χρόνο, μια μυθική Αρκαδία.

Με σκοπό τη σύνθεση μιας νέας ταυτότητας ενός τοπίου είναι απαραίτητο, το περιβάλλον το οποίο κατοικείται και αποτυπώνεται, να γίνει αντιληπτό ως ο φορέας του συνόλου των παρελθόντων και παρόντων στοιχείων που το διέπουν, με βασική προϋπόθεση την δράση του ατόμου στο χώρο. Στην περίπτωση του νησιού της Κρήτης, συναντάμε μια τέτοια σύζευξη του ανθρωπογενούς με το φυσικό, η οποία συνθέτει εικόνες και «σκηνικά» στο ύπαιθρο.

Αυτή η ερευνητική εργασία έχει ως **στόχο** να αποδώσει μια πτυχή του κρητικού τοπίου και κατ'επέκταση, του ελληνικού. Μια εικόνα η οποία δεν θα εγκλωβίζεται σε μια ανάγκη ενθύμησης μιας παρελθούσας κατάστασης του τόπου, με διάθεση νοσταλγική, ούτε στο αποτύπωμα που προκύπτει από τη μεμονωμένη δράση του ανθρώπου και της κοινωνίας. Μια εικόνα η οποία θα αποδεικνύει ότι άνθρωπος και τόπος είναι δυο έννοιες αλληλένδετες. Ο τόπος είναι ένας ανεξάντλητος φορέας πολιτισμού που επηρεάζει και επηρεάζεται από όλα τα επίπεδα της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής στο διηνεκές του χρόνου. Επηρεάζει την παραγωγή του πολιτισμού αλλά και επηρεάζεται άμεσα εφόσον η ζωή των ανθρώπων εξασφαλίζεται βιολογικά και πνευματικά, στο πλαίσιο που διαμορφώνει.

Επιχειρείται η διατύπωση του κρητικού τοπίου, έχοντας ως αφετηρία τη διαχρονική εικονογραφία της Ελλάδας. Τα ευρήματα που εντοπίζονται στην Κρήτη αποδίδουν ιστορικότητα στον τόπο μέσω της μορφής, της θέσης και της σχέσης εξάρτησης που αναπτύσσουν με το φυσικό περιβάλλον. Αποτελούν όμως μαρτυρίες διαφορετικών ιστορικών περιόδων, πέραν της κλασικής αρχαιότητας επί της οποίας έχει διαμορφωθεί η συνείδηση, η πορεία και η εικόνα του έθνους στους νεώτερους χρόνους. Αναφερόμαστε σε ιστορικές περιόδους, περισσότερο πρόσφατες, για τις οποίες η ντόπια κοινωνία είναι ικανή να φέρει μνήμες. Ο παράγοντας της μνήμης είναι αυτός που, επιδρά στην κοινωνική συνείδηση ταυτίζοντας την εκάστοτε κληρονομιά με πρόσημο θετικό ή αρνητικό και κατευθύνοντας τα μέλη της στην διατήρηση ή την αδιαφορία και την καταστροφή της. Έτσι λοιπόν, αναπτύσσεται μια σχέση μεταξύ του αρχαιολογικού αποθέματος και της ανθρώπινης ζωής που συνεχίζεται διαμορφώνοντας κριτική στάση απέναντι στα κεκτημένα. Η συγκεκριμένη συνθήκη επιτρέπει στην προκύπτουσα εικόνα την προσέγγιση του ερειπίου μέσα από παρεμβάσεις στο τοπίο, διαμορφώνοντας την αντίληψή του μέσα από ένα προσωπικό βίωμα. Εξουσιάζει την εικόνα, δεν εξουσιάζεται από αυτή.

02 Τόπος και ελληνικό τοπίο

2.1 _Φύση και Τοπίο

Η φύση περιέβαλλε ανέκαθεν τον άνθρωπο. Τούτο δεν σημαίνει πως ο άνθρωπος κατείχε ανέκαθεν και την έννοια του τοπίου. Το τοπίο προκύπτει από τη διαλογή τμήματος της φύσης και την ανάγνωσή του ως σύνολο με την ταυτόχρονη όμως συνύπαρξή του με έννοιες και στοιχεία μεγαλύτερης έκτασης.

Η φύση, που στο Είναι και στο νόημά της, δεν γνωρίζει τίποτα από ατομικότητα, αναδομείται ως η εκάστοτε ατομικότητα του «τοπίου» μέσω του ανθρώπινου βλέμματος, το οποίο την κατατέμνει και διαμορφώνει από τα επιμέρους τμήματα ξεχωριστές ενότητες⁸. Μια διαδικασία στην οποία ο άνθρωπος εμπλέκεται από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Το να βλέπει κανείς ως τοπίο ένα κομμάτι γης, δράση υποκειμενική, σημαίνει να παρατηρεί, ένα απόσπασμα της φύσης ως ενότητα, κάτι το οποίο καθίσταται εντελώς ξένο προς την έννοια της φύσης. Αυτή είναι η πνευματική πράξη με την οποία ο άνθρωπος μορφοποιεί έναν κύκλο φαινομένων, έτσι ώστε αυτά να χωρέσουν στην κατηγορία του «τοπίου»: πρόκειται για εποπτεία κλεισμένη στον εαυτό της, που γίνεται αντιληπτή ως αυτόκλητη ενότητα, κι ωστόσο διαπλέκεται με κάτι το οποίο εκτείνεται απείρως περισσότερο και την υπερβαίνει, περικλειόμενη σε όρια τα οποία δεν υπάρχουν για τη λανθάνουσα, ετερότοπη αίσθηση του θείκου Ενός, του όλου της φύσης. Το μέρος ενός όλου μετατρέπεται σε αυτόνομο όλο, αποσπώμενο από αυτό και αξιώνοντας απέναντί του ένα δικό του δίκαιο⁹.

Όταν βλέπουμε πραγματικά ένα τοπίο
και όχι πλέον ένα άθροισμα από μεμονωμένα φυσικά αντικείμενα,
τότε έχουμε ένα έργο τέχνης *in statu nascendi* (εν τη γενέσει του)¹⁰.

2.1.a _Τοπίο-γραφία

Τοπία ονομάζουμε τις εικόνες της που ορίζονται μέσα σε μια περιγεγραμμένη επιφάνεια, π.χ. έναν πίνακα, μια αφίσα, μια φωτογραφία, αποτυπώσεις, δηλαδή, που εγείρουν αναμνήσεις, σκέψεις και εμπειρίες από την επαφή με το περιβάλλον. Αποκτά δηλαδή το τοπίο μια υλική υπόσταση στον χώρο αλλά και το προϊόν της αποτύπωσής της μέσα από τα μάτια του τοπιογράφου. Έτσι, όταν γίνεται λόγος για έναν καλλιτέχνη που αποτυπώνει τοπία, αναφερόμαστε τόσο σε μία διαδικασία (την τμηματική ζωγραφική αναπαράσταση της φύσης), όσο και στο αποτέλεσμα της (τους πίνακες, τις τοπιογραφίες).

Η καταγωγή της λέξης τοπίο είναι δηλωτική της έννοιάς της: οι όροι *landschap*, *landskip*, *landscape*, δημιουργήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν καταρχάς από τους ζωγράφους της ύστερης Αναγέννησης και σήμαιναν τα ζωγραφικά τοπία και ειδικά αυτά της Ευρώπης. Η απήχησή τους στη δυτική κουλτούρα ήταν τέτοια που με δυσκολία σήμερα ξεχωρίζουμε το φυσικό τοπίο από τη ζωγραφική του αίσθηση, ενώ πολύ συχνά χρησιμοποιούμε όρους της ζωγραφικής όταν θέλουμε να εκφράσουμε κρίση και συναισθήματα για φυσικά περιβάλλοντα που έχουμε δει, ζήσει ή επισκευθεί.

⁸ Simmel Georg, *Φιλοσοφία του Τοπίου*, στο Simmel Georg, Ritter Joachim, Gombich H. Ernst, *Το Τοπίο*, επιμ. Καρβαθός Διονύσης, Ποταμός, Αθήνα 2004, σελ. 14

⁹ Simmel Georg, *Φιλοσοφία του Τοπίου*, σελ. 15

¹⁰ Simmel Georg, *Φιλοσοφία του Τοπίου*, σελ. 21,22

Σε μια από τις πιο σύγχρονες κριτικές μελέτες πάνω στην τοπιογραφία, το «*Landscape and Power*», ο W.J.T.Mitchell (1994) προτείνει να προσεγγίσουμε το τοπίο όχι πια ως δεδομένο χώρο, αλλά ερευνώντας τη διαδικασία μέσα από την οποία καταλήξαμε να το βλέπουμε ως χώρο, το πώς και γιατί το αντιλαμβανόμαστε με αυτόν τον τρόπο. Μέσα από αυτό το σκεπτικό, η τοπιογραφία δεν είναι πλέον απλώς ένας τρόπος για να βλέπουμε το τοπίο ή την φύση, αλλά η αναπαράσταση μιας αναπαράστασης. Σε κάθε στοιχείο του τοπίου -γη, ουρανός, άργιλος, πέτρα, νερό- υπάρχουν κωδικοποιημένες πολιτισμικές αξίες και νοήματα¹¹.

Έτσι, και στην περίπτωση της παρούσας έρευνας, επιχειρείται μια βιωματική προσέγγιση του θέματος, προχωρώντας βήμα βήμα στο διαμορφωμένο τοπίο και αναλύοντας τα συστατικά του στοιχεία μεμονωμένα αλλά και σε συνδυασμό.

Όλα αυτά δείχνουν τόσο την ξεχωριστή σχέση της όρασης με το τοπίο όσο και την ουσιαστική συμβολή της αναπαράστασης σε ό,τι σχετίζεται με αυτό. Αν λοιπόν το τοπίο δεν είναι παρά μια «πολιτισμική εικόνα», μια εικόνα που φέρει, καθορίζει και καθορίζεται από τον πολιτισμό που την εμπνέει και τη δικαιολογεί, τότε θα πρέπει να το δούμε όχι τόσο ως ένα προϊόν μιας στατικής αναπαράστασης του χώρου, φυσικού ή άλλου, όσο ως μια διαδικασία που μας ωθεί να βλέπουμε, να δομούμε και να συμβολίζουμε τους τόπους με ένα ορισμένο τρόπο, μια οπτική μέσα από την οποία «αντιλαμβανόμαστε» τον κόσμο γύρω μας.

¹¹ Mitchell W.J.T., *Landscape and Power*, University of Chicago Press, London, 1994

2.2 _Ερείπιο

Ερείπιο χαρακτηρίζεται οποιαδήποτε κατασκευή μαρτυρά την ανθρώπινη δραστηριότητα, έχοντας χάσει όμως την αρχική όψη, πληρότητα και αρτιότητα της. Πρόκειται για μια κληρονομιά, η αξία της οποίας συνίσταται στην εκάστοτε ιστορικότητα που εκφράζει και όχι στην υλική υπόστασή του. Το κύριο μέσο μετάδοσης ιστορικής πληροφορίας είναι το μνημείο, αφού μέσω της εικόνας του προβάλλει την ιστορία και το παρελθόν από το οποίο προέρχεται στο θεατή και το παρόν¹². Μια κληρονομιά η οποία υπάρχει στο σήμερα, η οποία μας επαναφέρει σε κάποια ολότητα και μας εισαγάγει σε μια χρονικότητα η οποία δεν υπάρχει πια.

Το ερείπιο αποτελεί συστατικό στοιχείο του τοπίου της Ελλάδας, εκπρόσωπος των διαφορετικών χρονικοτήτων ανά τους αιώνες. Αποτέλεσε αναπόσπαστο στοιχείο τοπιογραφιών που διέδωσαν την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό, προσδίδοντας της ιστορικότητα, ενώ σήμερα εντοπίζεται να συνυπάρχει με την καθημερινή ζωή και δραστηριότητα, οι οποίες συνεχίζονται. Μπορεί ακόμα να γίνει αντιληπτό ως ένα εργαλείο αναγνώσης για το πως δημιουργήθηκε, κατοικήθηκε και διαμορφώθηκε ο εκάστοτε τόπος καθώς κάποτε λειτούργησε ως το μέσο, ο διαμεσολαβητής του ανθρώπου με τη φύση.

Η φθορά που αποτυπώνεται σε ερείπια και δομημένο περιβάλλον, αποτελούν ιστορικά τεκμήρια καθώς είναι τα ίδια μνημεία της εποχής τους. Το ερείπιο είναι η μαρτυρία του χθές στον χώρο και τον χρόνο του σήμερα. Είναι η διαπίστωση της ύπαρξης ενός χρονικού διαστήματος, ενός διάκενου του οποίου το μέγεθος και η έκταση πολλές φορές δε μας είναι γνωστή, μας αρκεί η ύπαρξη του, είναι κάτι το οποίο γίνεται αντιληπτό από τον καθένα και αυτό που χαρακτηρίζει το ερείπιο. Είναι η αξία του παλαιού όπως την όρισε ο Alois Riegl. Είναι η παρουσία της φθοράς του χρόνου στην ίδια την ύλη του, είναι απόλυτα συνυφασμένο με το χώρο στον οποίο βρίσκεται, τον οποίο χαρακτηρίζει και από τον οποίο χαρακτηρίζεται.

Το ερείπιο εμπεριέχει το στοιχείο της ανάμνησης, δηλαδή μία μνήμη της μνήμης, αφού δεν ανακαλούμε ποτέ αυτούσια κομμάτια του παρελθόντος, αλλά κατασκευασμένα τμήματά του μέσω μιας δυναμικής διαδικασίας ανάκλησης που εξαρτάται από τις περιστάσεις του παρόντος. Ο χώρος κατά την ανθρώπινη λογική συνδέεται με μια αίσθηση σταθερότητας και άρα με την αποτύπωση μιας συνέχειας και μιας διάρκειας. Αυτή η διάρκεια συνεπάγεται σύμφωνα με την παραπάνω αίσθηση αυτό που δεν αλλάζει και επομένως για ένα κοινωνικό σύνολο μπορεί ένας τόπος, ένας χωρικός συσχετισμός να λειτουργήσει ως ένα σταθερό σημείο οριστικοποίησης και μνήμης του παρελθόντος ενάντια στη φθορά του χρόνου. Όπως επισημαίνει ο Bachelard, «ο χώρος χρησιμεύει στο να κρατά συμπυκνωμένο στις κυψέλες του τον χρόνο»¹³.

¹² Halbwachs Maurice, *The collective memory*, σελ. 85

¹³ Bachelard G., *Η ποιητική του χώρου*, σελ. 35

2.3 _Το ελληνικό τοπίο

Το τοπίο βρίσκεται απέναντί μας σε μίαν απόσταση αντικειμενικότητας, η οποία είναι χρήσιμη στην καλλιτεχνική προσέγγιση, και η οποία δεν μπορεί να επιτευχθεί εύκολα και άμεσα στην περίπτωση της θέασης του άλλου ανθρώπου¹⁴. Και μόνο μετά την εννοιολογική συγκρότηση αυτής της σχέσης (δηλαδή μετά την αποτύπωση της έννοιας του τοπίου ως εκδοχής της φύσης στον ανθρώπινο νου) είναι δυνατή η καλλιέργεια της τοπιογραφίας (δηλαδή η αποτύπωση του τοπίου ως τμήματος της φύσης στην τέχνη)¹⁵.

Το ελληνικό τοπίο είναι μία πολυδιάστατη έννοια, που εμπεριέχει τη φυσικό/υλικό στοιχείο και την ανθρώπινη διάσταση. Για τους ξένους ζωγράφους και περιηγητές η Ελλάδα υπήρξε περισσότερο ένα όραμα, μια ιδέα, παρά ένας συγκεκριμένος και υπαρκτός γεωγραφικός χώρος. Οι ευρωπαίοι καλλιτέχνες του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα στην προσπάθειά τους να απεικονίσουν το ελληνικό τοπίο, αποδίδοντας ταυτόχρονα την ιστορική του διάσταση και την πνευματικότητα του, κατέφυγαν σε μια εφευρετική αρχαιοπρεπή θεματολογία. Άλλοτε ανασυνθέτοντας τον αρχαίο κόσμο, άλλοτε επινοώντας ρομαντικά τοπία με ρεμβαστική ατμόσφαιρα. Οι ευρωπαίοι καλλιτέχνες, που επισκέφθηκαν τη χώρα μας κατά τον αιώνα του Διαφωτισμού, ενδιαφέρθηκαν κυρίως για την καταγραφή των αρχαίων ναών. Αλλά προς τα τέλη του και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι ευρωπαίοι καλλιτέχνες που αποτύπωναν τα ελληνικά μνημεία, εκδήλωναν παράλληλα το ενδιαφέρον τους και γύρω από τα αρχαία ερείπια.

Ο όρος «αξιοθέατο», όπως τον αναλύει ο Eisner, υποδηλώνει πως στο νου των ταξιδιωτών που επισκέφθηκαν την Ελλάδα τα χρόνια πριν την Επανάσταση, υπάρχει μια εξιδανικευμένη εικόνα της Ελλάδας η οποία έχει βαθύτατες επιπτώσεις στην αναπαράστασή της: του τόπου, που μέσα από τον λεκτικό ή εικονογραφικό σχολιασμό μετατρέπεται σε ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό τόπο. Μπορούμε, μάλιστα, να διακρίνουμε τα ιδεολογήματα να αναπαράγονται στις αναπαραστάσεις του ελληνικού τοπίου και σε ό,τι συμπεριλαμβάνουν.

Πράγματι, είναι εφικτό να εντοπίσουμε μια σειρά κοινών μοτίβων που επαναλαμβάνονται στις περισσότερες τοπιογραφίες της περιόδου, παρά το πλήθος των διαφορετικών περιοχών που αναπαρίστανται. Ο Hugh William Williams, μέσα από τον πίνακά του, *Το ελληνικό τοπίο*, αφαιρώντας την ονομασία του, καθιστά το τοπίο ιδανικό, χαρακτηριστικό κάθε τόπου, ανάγοντας τα σύμβολα που χρησιμοποιεί σε σημεία της ελληνικότητας του τοπίου.

Αραγε θα μας χαρισθεί το εὖρημα, αν επισκεφθούμε τη
χώρα των Ελλήνων, που συνεχίζει να υφίσταται, και
χαιρετίσουμε τη γη της, τον ουρανό της, τη θάλασσα και
τα νησιά της, τους εγκαταλελειμμένους ναούς και τα ιερά θέατρα;¹⁶

¹⁴ Η εποπτεία και το συναίσθημα συνυπάρχουν στο τοπίο μέσα από μια αποκλειστική συνοχή, της οποίας την ύψιστη καθαρότητα μπορεί να συλλάβει όχι ο κοινός άνθρωπος («εμείς οι άλλοι», γράφει ο Σίμμελ) αλλά μόνο ο καλλιτέχνης, στο Simmel Georg, Ritter Joachim, Gombrich H. Ernst, *Το Τοπίο*, επιμ. Καββαθός Διονύσης, Ποταμός, Αθήνα 2004, σελ. 156

¹⁵ Simmel Georg, Ritter Joachim, Gombrich H. Ernst, *Το Τοπίο*, επιμ. Καββαθός Διονύσης, Ποταμός, Αθήνα 2004, σελ. 152

¹⁶ Heidegger Martin, *Διαμονές: Ταξίδι στην Ελλάδα*, Κριτική, Αθήνα, 1998

ΕΙΚ. 1
*Grecian
landscape*
Williams H. W.
1829

Η αναπαράσταση του ελληνικού τοπίου, όπως αυτό παρουσιάστηκε από τους τοπιογράφους, βασίζεται στα ιδανικά των κλασικών χρόνων. Παρουσιάζεται ως μια εικόνα, αποτελούμενη από διαφορετικής φύσης στοιχεία (δάσος, νερό, αρχαίος ναός). Η αξία του ορίζεται μέσω της συνύπαρξης αυτών και όχι μέσω του αθροίσματος των αξιών τα οποία φέρουν ως μεμονομένα στοιχεία. Μέσω της αποτύπωσης της στιγμής που παγιώνει την εν λόγω εικόνα του ελληνικού τοπίου, αποδυναμώνεται αυτόματα και η δυναμική των αντικειμένων που συνθέτουν το σκηνικό.

Το δάσος παρουσιάζεται σαν ένα ενιαίο μαξιλάρι που εκπροσωπεί το φυσικό, το νερό προσθέτει κίνηση, ήχο και αντανάκλαση και ο αρχαίος ναός εκπροσωπεί το Ύψηλό, το Θείο όπου στέκει ισοδύναμα μεταξύ των υπολοίπων, κύριος φορέας της ιστορικότητας του τόπου. Όπως αναφέρει ο Χάιντιγκερ, στην περίπτωση της ανθρώπινης κατασκευής, «τα κτίρια που υψώνονται πάνω ακριβώς από τον ταξιδιώτη, ψηλότερα από όλες τις κορυφές που τα συντροφεύουν, δηλώνουν το παρελθόν που εξακολουθεί να υπάρχει και το οποίο συλλέγεται σε κάτι μόνιμο, ώστε να δωρίζεται εκ νέου σε αυτόν που αναμένει. Τα κτίρια αυτά έχουν μετατραπεί σε μνημεία, σε συμπυκνώσεις της μνήμης και υλοποιήσεις ενός ιστορικού φανταστικού, που δεν ανταποκρίνεται τόσο σε μιαν αλήθεια όσο σε μιαν ανάγκη του υποκειμένου (της μορφής στον πίνακα, του ζωγράφου, του θεατή) για το αίσθημα της ιστορίας: για την ιστορικότητα».

Στην περίπτωση του ναού, ο χαρακτήρας της ανθρώπινης κατασκευής συμβάλλει, πρωτίστως, στην καθιέρωση της εικόνας και, δευτερευόντως, το περιεχόμενο και η ιστορία της ύπαρξής του. Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η δυναμική του ελληνικού τοπίου εκφράζεται μέσω σκηνικών που ενέχουν τις ιδιότητες των επιμέρους στοιχείων που το συγκροτούν. Μια παρατήρηση η οποία, στη συνέχεια της εργασίας, θα λειτουργήσει ως εργαλείο συσχέτισης εικόνων με αυτές των «κλασικών τοπίων».

Τοπίο, λοιπόν, είναι αναμφισβήτητα μία ενότητα του βλέμματος. Αυτό όμως δεν αρκεί, γιατί αν δει κανείς μόνο τις εικόνες, θα συμπεράνει ότι απουσιάζουν πάρα πολλά για να θεωρήσει ότι βιώνει την αντίληψη που έχει για τον τόπο.

2.4 _Τοπίο και βιωμένη εμπειρία

Οι θέσεις πολλών ιστορικών και μελετητών συγκλίνουν στο ότι η έννοια του τόπου λειτουργεί ως ζωτική εστία μέσα από την οποία οι άνθρωποι σε καθημερινή βάση συμμετέχουν άμεσα σε ένα δίκτυο βιωμάτων και εμπειριών, ενώ η έννοια του τοπίου συνιστά μια οπτική αφαίρεση, μια αναπαράσταση, ανεξάρτητα από το αν αφορά υπαρκτή τοποθεσία. Ο Henry Kissinger επισημαίνει ότι για τη Δύση ο πραγματικός κόσμος είναι εξωτερικός στον παρατηρητή και η γνώση συνίσταται στην ακριβή καταγραφή και ταξινόμηση δεδομένων, αντίθετα από πολλές αναπτυσσόμενες χώρες όπου ισχύει η άποψη ότι ο κόσμος είναι σχεδόν εξ' ολοκλήρου εσωτερικός στον παρατηρητή. Η διάκριση τόπου και τοπίου ανάγεται ουσιαστικά στη διάκριση ανάμεσα στην έννοια του συμμετόχου (insider) και του εξωτερικού παρατηρητή (outsider).¹⁷ Στο πλαίσιο αυτό ο συμμετοχός δεν διακρίνει τον εαυτό του από τον τόπο καθώς όλα γι' αυτόν γίνονται αντιληπτά ως αδιαίρετα μέρη ενός κύκλου ζωής που βιώνεται συλλογικά. Ομοίως, δεν απομακρύνεται σωματικά και πνευματικά από τον τόπο αρκετά ώστε να τον αντιληφθεί ως τοπίο, εικόνα που δημιουργείται με τη μεσολάβηση αισθητικών συμβάσεων. Το τοπίο, αντίστοιχα, αποσπάται από ένα βιολογικό, ιστορικό, κοινωνικό γίνεσθαι που βρίσκεται σε εξέλιξη. Στον τόπο είναι συνήθως κανείς δρών πρόσωπο. Απέναντι στο τοπίο υιοθετεί την παθητική ιδιότητα του θεατή. Η έννοια του τοπίου αποτελεί αναμφίβολα μια αστική επινόηση που τεμαχίζει το συνεχές του φυσικού περιβάλλοντος. Ως τέτοια γεννάται από τους παρατηρητές, το έργο τους όμως ασκεί αναμφίβολα επιρροή σταδιακά και στους συμμετοχούς. Τον 19^ο αιώνα κυριαρχεί κατά βάση το πολιτισμικό τοπίο στην κυρίαρχη εκδοχή των ερειπίων, που ασκεί γοητεία και στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Στην ελληνική περίπτωση η ιδέα του τοπίου γεννήθηκε μέσα από την ανάγκη εδραίωσης μιας ταυτότητας που τελικά εκφράστηκε με ιστορικά ερείπια¹⁸.

Το πολιτισμικό τοπίο είναι μια κοινωνική κατασκευή, μια μορφή χωρικής και πολιτισμικής διαχείρισης, μια μορφή διαπραγμάτευσης ανάμεσα στις αναπαραστάσεις του παρελθόντος και τα οράματα του μέλλοντος. Η μορφή αυτού του τοπίου, του πολιτισμικού τοπίου, μεταφέρεται και εδραιώνεται στο εξωτερικό ως αντιπροσωπευτική της χώρας. Φωτογράφοι, ζωγράφοι και ποιητές απεικονίζουν μια Ελλάδα με έντονο το αίσθημα της ιστορικότητας, καθώς το παρελθόν αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του παρόντος και οδηγός της μελλοντικής πορείας της.

Μια στατική εικόνα η οποία αποκρύπτει όμως τα βιώματα των ατόμων που την κατοικούν. Όταν το άτομο γίνεται αντικείμενο παρατήρησης και μελέτης, γίνεται αντιληπτή η άρρηκτη σχέση ανθρώπου-φύσης, μιας σχέσης διαφοροποιημένης αισθητά από αυτή που διατυπώνεται στις χαλκογραφίες του H.W. Williams. Οι πρώιμοι αγροτικοί πληθυσμοί δεν ατένιζαν τη φύση ως τοπίο. Ζούσαν μέσα της. Όσο ισχυρότερη ήταν η σχέση των ανθρώπων με τη φύση τόσο ασθενέστερη ήταν η παρουσία του τοπίου στο εννοιολογικό τους σύμπαν. Τοπίο γίνονται μόνο όταν ο άνθρωπος στραφεί προς αυτά χωρίς πρακτικό σκοπό, υπό την έννοια μιας «ελεύθερης» απολαμβάνουσας θεώρησης, για να είναι ο ίδιος ως άνθρωπος στη φύση.

¹⁷ Για τη διάκριση τόπου και τοπίου, συμμετόχου και εξωτερικού παρατηρητή, βλ. τα έργα Edward W.Said, σ.64 Περιέχει απόσπασμα από το έργο A. Henry Kissinger, *American Foreign Policy*, W.W.Norton & Co, Νέα Υόρκη, 1974, σ.48-49. Denis E. Cosgrove, *Social Formation and Symbolic Landscape*, The University of Wisconsin Press, 1998 (2^η εκδ.), σ.18-19.

¹⁸ Το τοπίο ως πολιτισμικό μέσο, ισχυρίζεται ο Mitchell (1994:5), παίζει διπλό ρόλο σε σχέση με την ιδεολογία: «μετατρέπει σε φυσική μια πολιτισμική και κοινωνική κατασκευή, αναπαριστώντας έναν τεχνητό κόσμο σαν δεδομένο και αναπόφευκτο, και κάνει λειτουργική αυτήν την αναπαράσταση με το να εισάγει τον κάτοχό του σε μια λίγο πολύ δεδομένη σχέση με τη θέση του ως αξιοθέατο και τοποθεσία».

Με την έξοδό του σε αυτή η φύση αλλάζει πρόσωπο¹⁹.

Όταν τμήμα γης γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τον άνθρωπο για να καλύψει βιοποριστικές ανάγκες, εκφράζεται η διαφορά μεταξύ αρχαίου ελληνικού τοπίου και της αντίληψης που έχει ο χρήστης για το ίδιο. Αγροτικοί και νησιωτικοί πληθυσμοί συνθέτουν έναν τόπο, ένα δίκτυο κοινοτήτων όπου η γη, παραδόσεις, τέχνη και άνθρωποι αποτελούν ενιαίο σύνολο βιωμάτων. Δεν αποτελούν τοπίο με την εικονογραφική έννοια του όρου. Το ελληνικό βλέμμα, το βλέμμα του αγρότη-ψαρά δεν είναι εκπαιδευμένο να αφαιρεί την παράσταση του τοπίου μέσα από το ευρύτερο σύνολο του τόπου²⁰. Λόγου χάρι ο Π. Σεζάν αναφέρει σε μια συζήτηση με τον Ζ. Γκασκέ: Αμφέβαλλα μερικές φορές αν οι αγρότες ξέρουν τι είναι τοπίο, τι είναι ένα δέντρο...Ο αγρότης που θέλει να πουλήσει τις πατάτες του στην αγορά δεν είδε ποτέ το (βουνό) Σαιντ-Βικτουάρ - έχουν μόνο την ασυνείδητη αίσθηση του τι είναι ωφέλιμο²¹.

Ο χρήστης της γής και του εδάφους, ευλαβικά, χρησιμοποιεί τα φυσικά στοιχεία ,συσχετίζεται με αυτά σε κάποια δεδομένη στιγμή, αφήνει το αποτύπωμα του και τότε η γή-φύση γίνεται τόπος.(ουσιολογική θεώρηση)

Η σχέση ανθρώπου-τόπου, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αρχίζει και αποτυπώνεται, προβάλλοντας μια νέα πτυχή της Ελλάδας, διαμορφωμένη αποκλειστικά από τους ανθρώπους της. Σίγουρα, η αποτύπωση αυτής της πτυχής δε διαδίδεται με την ίδια καθελικότητα όπως η έως τότε διαμορφωμένη εικόνα, όμως μαρτυρά μια πολιτική στροφή. Οι εικόνες που μεταδίδονται συσχετίζονται ελάχιστα με απεικονίσεις ερειπίων, δασών και βουνών. Μάλιστα τις φορές που απεικονίζεται το φυσικό περιβάλλον, αυτό γίνεται σε δεύτερο πλάνο, δίνοντας προτεραιότητα στον πρωταγωνιστή. «Θέμα» είναι το άτομο, η κοινωνία και η παράδοση. Προκύπτει επομένως μια βιωματική εικόνα, με την Ελλάδα των κατοίκων της να διαδίδουν την παρούσα αλήθεια. Την συγκεκριμένη αλήθεια προσπάθησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος τα χρόνια της πρωθυπουργίας του να διαδώσει στο εξωτερικό, μέσω μιας στρατηγικής ανάπτυξης του τουρισμού. Ο Βενιζέλος προωθεί ακτές, εμπορικά κέντρα και λιμάνια μέσω εικόνων που παρουσιάζουν την αγροτική ζωή, με στιγμές της καθημερινότητας να αποτυπώνονται λεπτομερώς και να αναδεικνύονται σε αυταξία του ντόπιου πολιτισμού. Σε αναπόσπαστο τμήμα της παράδοσης. Η οπτική αποτύπωση της Ελλάδας από το διακεκριμένο φωτογράφο Fred Boissonnas (1905-1922), «ο σπόρος της θαυμαστής προπαγάνδας» όπως την αποκάλεσε ο ίδιος, χρηματοδοτήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση, διαμορφώθηκε σε συνάρτηση με τις «ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις» της εποχής και τέθηκε τελικά στην υπηρεσία της Μεγάλης Ιδέας. Μέσω των λευκωμάτων που εκδίδονται σε χώρες της Ευρώπης, συγκροτείται το ιδεολογικό και εικονογραφικό έρεισμα της προβολής των ελληνικών θέσεων και τεκμήριο της ελληνικότητας των περιοχών μέσα από εικόνες τόσο αρχαιολογικού όσο και κοινωνικού περιεχομένου.

Έτσι, η Ελλάδα, από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα, εμφανίστηκε ως μια προσομοίωση της μυθικής Αρκαδίας, ως ένας τόπος με ελάχιστη την ανθρώπινη παρουσία, αλλά πλήρης ένδοξων αρχαίων ναών και ερειπίων. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η Ελλάδα μεταμορφώνεται σε μια ασπρόμαυρη, ειρηνική, αγροτική και νησιωτική χώρα, κατοικημένη από μαυροντυμένες γυναίκες, σεβάσιμους ιερείς, φτωχούς αγρότες και ψαράδες.

¹⁹ Ritter Joachim, *Το τοπίο: Η λειτουργία του αισθητικού στη νεωτερική κοινωνία*, στο Simmel Georg, Ritter Joachim, Gombrecht H. Ernst, *Το Τοπίο*, επιμ. Καβαθάς Διονύσης, Ποταμός, Αθήνα 2004, σελ. 59

²⁰ Όπως άλλωστε είναι γνωστό, η ανάδυση της τοπιογραφίας συνδέθηκε με την κλιμακούμενη αστικοποίηση που οδήγησε στην επιστροφή του αστού στην ύπαιθρο, για την απόλαυση του τοπίου σε αναζήτηση του χαμένου παραδείσου.

²¹ Gasquet J., *Cezanne, P, II*, Παρίσι 1926, σελ. 145

Μέσω της διαχρονικής εικονογράφησης, το ζήτημα της διαχείρισης του παρελθόντος μέσω των ιστορικών καταλοίπων, εμφανίζει διαφορετικές πτυχές, χαρακτηρίζοντας ή όχι με ιστορικότητα την εκάστοτε εικόνα. Στην πρώτη περίπτωση τα μνημεία δοξάζονται ως στοιχεία μιας περιόδου που εκπροσωπεί την εικόνα και το πνεύμα της Ελλάδας. Τα ερείπια αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο των τοπιογράφων του ελληνικού τοπίου, ως κύριοι εκφραστές της ταυτότητας του Έθνους. Ο παρατηρητής νιώθει αμέτοχος αυτής της ακολουθίας χρονικών καταστάσεων που εντοπίζει. Καταλήγει να «εξουσιάζεται» από το κλασικό τοπίο. Η δεύτερη περίπτωση εμφανίζει αισθητές διαφοροποιήσεις στη διαχείριση στοιχείων του παρελθόντος, ειδικά όταν αυτά συναντώνται σε περιοχές όπου ο ίδιος ο άνθρωπος δραστηριοποιείται και διαμορφώνει τη γη. Ο χρήστης και επομένως ο παρατηρητής της εικόνας συμμετέχει, ενώ μέσα από τις αναμνήσεις του, βιώνει τον χώρο, ο οποίος διαμορφώνεται στο φάσμα του χρόνου και της ιστορίας του. Εντοπίζεται, επομένως, μια διπλή φύση και ερμηνεία του ελληνικού τοπίου.

Στην περίπτωση του νησιού της Κρήτης, συναντάμε μια τέτοια αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το ανθρωπογενές και το φυσικό περιβάλλον, η οποία συνθέτει εικόνες και «σκηνικά» στο υπαίθρο. Με τον όρο ανθρωπογενή στοιχία αναφερόμαστε στα ερείπια, μιας συγκεκριμένης χρονικότητας, της Οθωμανικής κυριαρχίας, τα οποία συγκροτούν ένα σύνολο-δίκτυο κατασκευών, τα οχυρά, ενός συγκεκριμένου τόπου, της κρητικής υπαίθρου.

Η συγκρότηση ενός συνόλου, σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή με ξεκάθαρο στόχο, έχει ως αποτέλεσμα τη σημερινή αναφορά μας στην εν λόγω αρχαιολογική κληρονομιά της οποίας τον ρόλο επιζητούμε να αποσαφηνίσουμε. Αυτή η κληρονομιά χαρακτηρίζεται κυρίως από την αξία του παλαιού, τη δημοκρατικότερη των αξιών, την οποία, σύμφωνα με τον Alois Riegl, μπορούν όλοι να αναγνωρίσουν επάνω σε ένα μνημείο ανεξαρτήτως μορφωτικού επιπέδου και καταγωγής.

Αναζητώντας το σημερινό ρόλο αυτού του αποθέματος, των στιγμών ρωγμών σε χρόνο παρελθόντα, επανερχόμαστε στη συμβολή και διαχείριση της ιστορίας όπως την παρουσίασε ο Νίτσε, στο δρόμο προς την «υγιεινή της ζωής» μιλώντας για τις «επιβλαβείς και επωφελείς επιπτώσεις της ιστορίας στη ζωή»²². Ο Νίτσε αναζητά μια ισορροπία μεταξύ του «Ανιστορικού» και του «Υπεριστορικού» και καταλήγει ότι η ιστορία μας είναι χρήσιμη όταν υπηρετεί τη σύγχρονη ζωή. Η εμπειρία, η σοφία, η νηφαλιότητα που μας παρέχει η ιστορική γνώση είναι θετικά στοιχεία μόνο υπό την προϋπόθεση ότι επιτρέπουν στα υποκείμενα τη δράση, την πορεία προς τα εμπρός, τη δημιουργία και την καινοτομία. Είναι επίσης το είδος της ιστορικής γνώσης που μας παρέχει τη δυνατότητα να ελίσσόμεστε με χάρη και ουσία ανάμεσα στη λήθη και τη μνήμη²³.

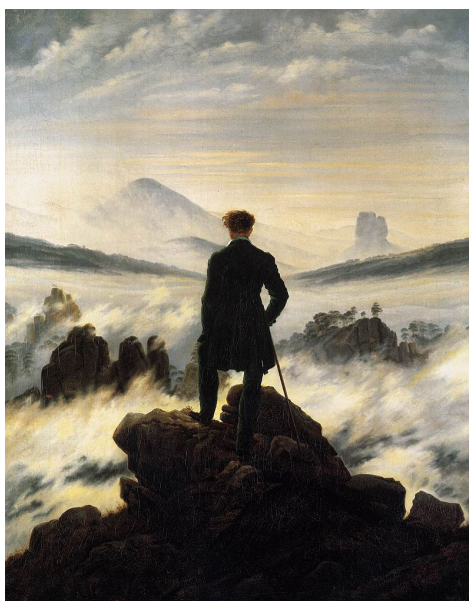
Η συνύπαρξη ανθρωπογενούς και ακραίου φυσικού περιβάλλοντος έχει αποτυπωθεί στο παρελθόν από τους Ρομαντικούς. Τα σκηνικά που συναντάμε περισσότερο μοιάζουν με την σχεδόν βιωματική αίσθηση που αποπνέουν οι πίνακες του Caspar David Friedrich όπως οι «*Ασβεστολιθικές πλαγιές του Ρούγκεν*» και ο «*οδοιπόρος επάνω στη θάλασσα της ομίχλης*» με τους δραματικούς ήρωες σε ακραίες φυσικές συνθήκες και περιβάλλοντα, παρά με τις αποτυπώσεις των τοπιογράφων του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα.

²² Nietzsche Friedrich, *Ιστορία και ζωή*, εισ.-μτφρ-σημ.: Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Γνώση, Αθήνα 1993.

²³ Σωτηρόπουλος Π. Δημήτρης, *Ιστορία και δράση στην κοινωνία και την πολιτική*, εισήγηση στο Συνέδριο του περιοδικού Φιλοσοφείν "Νίτσε: Ζωή, Τέχνη, Ιστορία", Θεσσαλονίκη, 2013

ΕΙΚ. 2
*Chalk Cliffs
 on Rügen*
 Caspar David
 Friedrich
 1818

ΕΙΚ. 3
*Wanderer
 above the
 Sea of Fog*
 Caspar David
 Friedrich
 1818

2.5 _Κρητικό Τοπίο

Η εξάρτηση του ανθρώπου από τη φύση είναι δεδομένη. Ο Χέγκελ αρχίζει τη *Φαινομενολογία της Ιστορίας* με ένα κεφάλαιο για τη «γεωγραφική βάση της παγκόσμιας ιστορίας», και επιχειρεί να προσδιορίσει την «φυσική τυπολογία της τοποθεσίας που συνδέεται στενά με το είδος και τον χαρακτήρα του λαού που γεννιέται από αυτό το έδαφος. Ο χαρακτήρας αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο οι λαοί εμφανίζονται και παίρνουν τη θέση τους στην παγκόσμια ιστορία».

Η σχέση ανθρώπου και φύσης, μιας σχέσης που αποτελεί την απαρχή του σημερινού χώρου δήλωσης αυτής της σχέσης, παράγει εικόνες, μαρτυρίες που καθορίζουν το «πνεύμα του τόπου». Πρόκειται για εικόνες στις οποίες οι παλαιότερες γενιές αναγνωρίζουν εύκολα τα χαρακτηριστικά της εποχής τους αλλά και την απροσδιόριστη εκ πρώτης ιστορικότητά τους. Στον ίδιο τόπο οι νεότερες γενιές αναγνωρίζουν τα στοιχεία της προφορικής μαρτυρίας των παλαιότερων και τις συμβολοποιημένες εικόνες ενός παρελθόντος που συνήθως δε βίωσαν παρά μόνο μέσω περιγραφών και διηγήσεων²⁴.

Η ιστορία είναι γραμμική, βλέποντας την από το πρίσμα της χρονολογικής εξέλιξης των πραγμάτων, αλλά το ίδιο δεν ισχύει για τις εγγραφές της και το αποτύπωμά της στη γη και στις ανθρώπινες συνειδήσεις. Εμφανίζονται συγχύσεις διότι οι χρονικότητες των διαφόρων ιστορικών ενοτήτων συνυπάρχουν σε χρόνο παρόντα σε μια προσπάθεια να διασωθεί το κάθε χαρακτηριστικό δείγμα της ιστορίας που δημιουργήσε τη σημερινή εικόνα. Υπάρχουν κάποιες γεωγραφικές και πολιτισμικές ενότητες όπου είναι ευδιάκριτη η ταύτιση με κάποια από τις χρονικότητες που πέρασαν από επάνω τους. Ταυτισμένοι όχι λόγω ποσοστιαίας υπεροχής των καταλοίπων που άφησε η όποια περίοδος σε σχέση με κάποια άλλη, αλλά διότι άνθρωπος και χώρος, ο τόπος δηλαδή, ήρθαν σε μεγαλύτερη επαφή και ανάμειξη με εκείνη τη μία χρονικότητα, το τμήμα της ιστορίας. Μέσω της περιπλάνησης στην κρητική ύπαιθρο μπορεί να γίνει αντιληπτή αυτή η συνθήκη.

Το κρητικό τοπίο, κατά τόπους, φέρει χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ελληνικού, όπως αυτό παρουσιάστηκε από τοπογράφους. Οροπέδια με πεδινές εκτάσεις, περιχαρακωμένες από κατάφυτους λόφους αντικαθιστώνται από γυμνές, απότομες ράχες που τέμνονται από φαράγγια και σβήνουν στη θάλασσα, είναι στοιχεία ικανά να συνθέσουν την βάση ενός κάδρου, μιας αφήγησης.

Η εικόνα εμπλουτίζεται όταν η ανθρώπινη δραστηριότητα αποδίδει στο χώρο ένα αποτύπωμα. Το αποτύπωμα αυτό μπορεί να είναι η διαμόρφωση του ίδιου του εδάφους, η καλλιέργεια, ο ορισμός ιδιοκτησιακών συνόρων, κατασκευές των ντόπιων ή των εχθρών. Όλα αυτά τα αποτυπώματα στο χώρο διαφοροποιούνται μεταξύ τους από άποψη κλίμακας, χρήσης αλλά κυρίως βαθμού ιστορικότητας που τους καταλογίζεται. Όλα είναι ανθρώπινα εργαλεία στο χώρο αλλά το καθένα συνυφασμένο με διαφορετικές χρονικές στιγμές και πτυχές της ανθρώπινης ιστορίας.

Μέσω της περιπλάνησης στο κρητικό τοπίο και του εντοπισμού του ίχνους της ανθρώπινης δραστηριότητας, ο επισκέπτης γίνεται μάρτυρας της ιστορίας του τόπου. Μιάς ιστορίας η οποία, αν και καθόρισε τη μορφή και δομή της κοινωνίας σε παρελθόντα χρόνο, αποτελεί απαραίτητο εργαλείο ανάλυσης του παρόντος²⁵.

²⁴ Μπελαβίλας Νίκος, *Η αστική και αγροτική μορφολογία στις περιηγητικές και χαρτογραφικές πηγές*, Επιμέλεια Παναγιώτης Ν. Δουκελλης, Το Ελληνικό Τοπίο, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 2005, σελ.163

²⁵ Η χρονική απόσταση ανάμεσα στο πραγματικό και τη βιωμένη εμπειρία του πραγματικού (ανάμεσα στο γεγονός και την πρόσληψή του) οδήγησε τους μεταδομιστές, με πρώτο τον Ντεριντά, στην αναθεώρηση της απτότητας του πραγματικού, ακόμη και όταν το πραγματικό αποτελεί μια υλική ύπαρξη. Αν και οι ιδέες αυτές χαρακτηρίζονται από ένα έντονο στοιχείο διανοητικής ακροβασίας, οι συνέπειες που έχουν για την αρχαιολογία - και τον τρόπο που ο αρχαιολόγος προσεγγίζει τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος - είναι καιρίες.

Μέσα από την παρουσίαση των αρχαιολογικών καταλοίπων στην υπαίθρο χώρα της Δήλου (τη σημερινή εικόνα της τότε χωρικής οργάνωσης της υπαίθρου δηλαδή) ανακαλύπτουμε τον τρόπο αγροτικής οργάνωσης μιας νησιώτικης πολιτείας.²⁶ Σε πλήρη αντιστοιχία αυτής της μεθοδολογίας, αναλύοντας των φαινομενικά διάσπαρτα ερείπια των Οθωμανικών Οχυρών στην κρητική υπαίθρο χώρα, ανακαλύπτουμε τη κατασκευή ενός άρτια μελετημένου δικτύου εποπτείας από τους Οθωμανούς με σκοπό τον εποπτεία των ντόπιων και την καταστολή της Κρητικής Επανάστασης.

«Με τον όρο τοπίο νοείται ένα μέρος μιας γεωγραφικής περιοχής έτσι όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τους ανθρώπους, και του οποίου ο χαρακτήρας προκύπτει από τη δράση των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων, όπως και από τις αναμεταξύ τους αμοιβαίες επιδράσεις»²⁷. Ο ορισμός επικυρώνεται στην περίπτωση όπου το Οθωμανικό οχυρό, ως απόδειξη ανθρωπίνης δραστηριότητας, ένα πολιτιστικό αποτύπωμα μιας χρονικότητας, αποτελεί την δήλωση της συνύπαρξης του ανθρωπογενούς αποτυπώματος με το φυσικό περιβάλλον. Η εικόνα που προκύπτει δημιουργεί σήμερα παραλληλισμούς, με το Δάσος, το Νερό και τα Ερείπια του Χίου Γουίλιαμ Γουίλιαμς, στον πίνακα «ελληνικό τοπίο», να βρίσκουν άμεσους εκφραστές. Στα πεπερασμένα πλαίσια μιας απεικόνισης, μιας αποτύπωσης της στιγμής, το ερείπιο, το οποίο πρώτη φορά συνειδητά διαμορφώνει το πνεύμα του τόπου, δεν αποδίδει μια νεωτερική αντίληψη για το τοπίο, αλλά μια αντίληψη, από χρόνια διατυπωμένη. Την εικόνα των τοπιογράφων του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα.

Όταν εικόνες που μας φέρνουν στον νου το ελληνικό τοπίο, το απεικονιζόμενο σαν άλλο αρκαδικό, συνυπάρχουν ή εμπλέκονται με το δίκτυο Οχυρών, ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα τοπίο με χαρακτηριστικά που εξακοντίζουν το αίσθημα του Υψηλού. Η έννοια του Υψηλού οποία σύμφωνα με τον Immanuel Kant ορίζεται ως το αίσθημα του Υπέρτατου και χαρακτηρίζεται από απεραντοσύνη, μυστήριο, μεγαλοπρέπεια και έκσταση.

²⁶ Δουκέλλης Ν. Παναγιώτης, *Το Ελληνικό Τοπίο*, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 2005, σελ.11

²⁷ Ορισμός της βασικής έννοιας του τοπίου όπως αυτή ορίζεται στην ευρωπαϊκή σύμβαση για το τοπίο Φλώρεντία, Οκτώβριος 2000

03 Κρήτη και εδαφικές ιεραρχήσεις

Εικ. 4: Χάρτης της διοικητικής διαίρεσης της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία (1669-1867). Η επαρχία Μυλοποτάμου υπαγόταν άλλοτε στον πασά(Σαντζάκ Βέη) του Χάνδακα και άλλοτε στον πασά Ρεθύμνου. Η επαρχία Σφακίων ήταν βακουφική (αφιερωμένη) από το 1658.

3.1 _γεωγραφικό πλαίσιο

Η Κρήτη είναι ελληνικό νησί και γεωγραφικό διαμέρισμα της Ελλάδας που περιλαμβάνει τους νομούς Λασιθίου, Ηρακλείου, Ρεθύμνης και Χανίων στους οποίους περιλαμβάνονται και μερικά μικρά ακόμη νησιά όπως η Γάυδος, η Γαυδοπούλα, το Γαϊδουρονήσι, το Κουφονήσι, Άγιοι Πάντες, Δίας, Σούδα, Σπιναλόγκα κ.α.

Η Κρήτη είναι το πρώτο σε μέγεθος ελληνικό νησί, το πέμπτο σε μέγεθος νησί της Μεσογείου και το εντέκατο της Ευρώπης. Είναι το 8ο σε έκταση ελληνικό γεωγραφικό διαμέρισμα και σύμφωνα με την απογραφή του 2011 έχει 621.000 κατοίκους. Με συνολική έκταση 8.303 τετραγωνικών χιλιομέτρων, εκτείνεται σε μήκος 260 χιλιομέτρων περίπου και πλάτος που κυμαίνεται από τα 60 έως τα 12 χιλιόμετρα στο στενότερο σημείο της, τον Ισθμό της Ιεράπετρας. Οι ακτές της, που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, έχουν μήκος που φτάνει τα 1.065 χιλιόμετρα περίπου²⁸.

Το ανάγλυφο της Κρήτης είναι κατά βάση ορεινό και ολόκληρο το νησι το διατρέχει μια συνεχής οροσειρά που σε κάποια σημεία χαμηλώνει. Διαθέτει έντονο ανάγλυφο και τέσσερα μεγάλα ορεινά συγκροτήματα με πολλά κοινά χαρακτηριστικά²⁹. Οι ψηλότεροι όγκοι της Κρητικής οροσειράς είναι, δυτικά τα Λευκά Όρη με ψηλότερη κορυφή τα 2.452 μέτρα, στη μέση ο Ψηλορείτης ή Ήδη με ψηλότερη κορυφή τα 2.456 μέτρα και ανατολικά η Δίκτυ ή Λασιθιώτικα βουνά με ψηλότερη κορυφή στα 2.141 μέτρα. Τα βουνά της Κρήτης αποτελούνται κυρίως από ασβεστόλιθους και σχιστόλιθους και χαρακτηρίζονται από τις απότομες πλαγιές τους που χωρίζονται συχνά από βαθιά φαράγγια. Οι πεδιάδες είναι μικρές και η μεγαλύτερη είναι η πεδιάδα της Μεσσαράς στο νότιο μέρος. Η έκταση που καλύπτουν τα βουνά της Κρήτης ανέρχεται στο 52 % της συνολικής της έκτασης, σε αντιδιαστολή με τις πεδινές εκτάσεις, που καλύπτουν μόλις το 3,6 %.

Εκείνο που συνιστά ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του κρητικού περιβάλλοντος, είναι η μεγάλη ποικιλία των γεωλογικών σχηματισμών. Σπήλαια, φαράγγια και οροπέδια αποτελούν βασικά συστατικά του κρητικού τοπίου (για τα ειδικά χαρακτηριστικά του κρητικού περιβάλλοντος βλ. Rackham et al. 2004: 33 - 40)

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Κρήτη έχουν καταγραφεί 5.200 σπήλαια και καρστικοί σχηματισμοί, εκ των οποίων τα 3.100 έχουν δικό τους τοπωνύμιο. Η Κρήτη, άλλωστε, αποτελεί το νησί των 100 φαραγγίων, που με στενά και κατακόρυφα τοιχώματα τέμνουν το κρητικό ανάγλυφο, ξεκινώντας από τους ορεινούς όγκους και καταλήγοντας στη Θάλασσα. Στην περιοχή των Σφακιών μόνο, και σε μία απόσταση 35 χιλιομέτρων, παρατηρείται συγκέντρωση 15 παράλληλων φαραγγίων, ένα εκ των οποίων είναι το φημισμένο φαράγγι της Σαμαριάς.

Η βόρεια ακτή της Κρήτης είναι διαμελισμένη σε πολλούς μικρούς και μεγαλύτερους κόλπους και είναι πιο επίπεδη ενώ η νότια ακτή είναι πιο απόκρημνη. Η Κρήτη βρέχεται βόρεια από το Κρητικό Πέλαγος. Νότια από το Λυβικό. Ανατολικά από το Καρπάθιο ή Δωδεκανησιακό και δυτικά από το νότιο άκρο του Ιονίου. Στην βόρεια πλευρά σχηματίζονται οι μεγάλοι κόλποι, Κισσάμου, Χανίων, Σούδας, Αλμυρού και Μιραμπέλλου.

²⁸ Διαδικτυακός τόπος <http://frontoffice-147.dev.edu.uoc.gr>

²⁹ Rackham Oliver & Moody Jennifer, *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, μτφ. Συμπόνιας Κώστας, επιστ. επιμ. Χανιώτης Άγγελος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2004

Το υδρογραφικό δίκτυο της Κρήτης είναι φτωχό και κατανεμημένο ανάλογα με σύσταση του εδάφους και τις βροχοπτώσεις. Το μεγαλύτερο υδάτινο ρεύμα είναι ο αναποδάρης και υπάρχει και μια μικρή λίμνη, του Κουρνά στον ανατολικό Αποκόρωνα.

Το κλίμα της Κρήτης είναι γενικά εύκρατο μεσογειακό στις χαμηλές και τις παράκτιες ζώνες και ορεινό στις ψηλότερες περιοχές. Επηρεάζεται από τη θάλασσα ανάλογα με τη μορφή του εδάφους και τη απόσταση από αυτή. Θερμότερο τμήμα είναι το ανατολικό και το νότιο, ενώ ζεστές είναι και οι βόρειες παράκτιες περιοχές, δροσερές όμως την περίοδο των μελεμιών³⁰.

³⁰ Διαδικτυακός τόπος <http://www.creteinfo.gr>

3.2 _ιστορικό πλαίσιο

Η περίοδος που μας αφορά στην παρούσα εργασία είναι από την οθωμανική κυριαρχία και έπειτα στον ελλαδικό χώρο. Αυτή η τεταμένη κοινωνικά και πολιτικά περίοδος θεωρείται ότι καλλιέργησε το έδαφος, τις συνθήκες και έλαβε εκείνες τις στρατηγικές αποφάσεις για την διαμόρφωση του αποθέματος το οποίο επιχειρούμε να αναλύσουμε. Εως εκείνη την περίοδο η Κρήτη αλλά και η Ελλάδα γενικότερα πέρασε και βίωσε πολέμους και κατακτητές κάποιοι από τους οποίους άφησαν ξεκάθαρο το στίγμα τους.

3.2.α _σε επίπεδο κράτους

Περίοδος 1833-1843

Το ελληνικό κράτος μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821 περιελάμβανε την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και από τα νησιά, την Εύβοια, τις Κυκλάδες, τις Β.Σποράδες και τις πέριξ της Πελοποννήσου.

Η Κρήτη παραδίδεται στο Μωχάμετ Άλη της Αιγύπτου και η Σάμος ανακηρύσσεται αυτόνομη υπό την κυριαρχία του σουλτάνου. Το κράτος είναι να μην ανεξάρτητο από την Τουρκία αλλά υπό την κηδεμονία των Μεγάλων Δυνάμεων και ο θρόνος του παραδίδεται στο Βαυαρό πρίγκιπα Όθωνα ο οποίος καταυθάνει στις αρχές του 1833 με συμβούλους αντιβασιλείας. Έως το τέλος της περιόδου -1843- το κράτος κυβερνείται από το Βασιλιά και κυβερνήσεις υπό αυταρχικό καθεστώς λόγω απουσίας Συντάγματος ενώ παράλληλα βιώνει την εκμετάλλευση από τις Μεγάλες Δυνάμεις προς εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Το εθνικιστικό φρόνημα των Ελλήνων αναζωπυρώνεται από τις νίκες του Μωχάμετ Άλη της Αιγύπτου που καθιστούν την Οθωμανική Αυτοκρατορία ευάλωτη και ανανεώνουν τις προοπτικές για απελευθέρωση των κατεχόμενων περιοχών. Όμως με σειρά συνθηκών³¹ αποκαθίστανται οι ισορροπίες για την Οθωμανική αυτοκρατορία και η Κρήτη αποδίδεται στην Οθωμανική διοίκηση ενώ όλες οι επαναστατικές απόπειρες σε Κρήτη και Ηπειρωτική Ελλάδα ατονούν.

Έπειτα από τη δυσарέσκεια για τις πολιτικές αποφάσεις που διαμορφώνουν εχθρικό κλίμα απέναντι στον Όθωνα και την επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1843 με κύριο αίτημα την ψήφιση Συντάγματος, η ψήφιση πραγματοποιείται το Μάρτιο του 1844. Η πολιτική σκηνή δεν άλλαξε χαρακτήρα και η χώρα πορεύθηκε χωρίς ουσιαστικές αλλαγές ως το 1862. Σημείο αναφοράς, ελπίδα και ανάσα ελευθερίας για τους ελληνικούς πληθυσμούς, στις οθωμανικής κατοχής περιοχές, αποτέλεσε η έκδοση του Χάτι Χουμαγιούν³². Αποτέλεσμα η πρώτη οικονομική άνθιση στο ελεύθερο ελληνικό κράτος σε όλους τους τομείς.

Τον Οκτώβριο του 1863 η Αγγλία τοποθετεί τον πρίγκιπα Γουλιέλμο-Γεώργιο Γλύξμπουργκ της Δανίας στον ελληνικό θρόνο και ταυτόχρονα σφραγίζεται η αγγλική επίδραση στην Ελλάδα με την ένωση των Επτανήσων στην τελευταία, ενώ σημαντικό γεγονός αποτελεί η ψήφιση του νέου Συντάγματος τον Οκτώβριο του 1864⁵. Οι φυσιογνωμίες των Κου-

³¹ Συνθήκη της 15ης Ιουλίου 1840 και Σύμβαση των Στενών -Ιούλιος 1841- όπου συνυπέγραψαν η Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστρία και Πρωσία παγιώθηκε η κατάσταση.

³² Στη συνταγματική Βουλή που εκλέχθηκε το Δεκέμβριο του 1862 την πλειοψηφία είψαν αστοί και γαιοκτήμονες χωρίς όμως να λείπουν τα, ενισχυμένα από τους νεοαφιχθέντες Επτανήσιους βουλευτές, ριζοσπαστικά στοιχεία που συνέβαλαν στην ψήφιση ενός δημοκρατικού Συντάγματος που καθιέρωνε ως μορφή πολιτεύματος τη βασιλευόμενη δημοκρατία.

μουνδούρου και Τρικούπη ξεχωρίζουν στο πολιτικό προσκήνιο σε μία περίοδο σταθερότητας με θετικές υποσχέσεις μετά και την καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης³³ στον τρόπο λήψης των αποφάσεων. Την ανορθωτική όμως πορεία του ελληνικού κράτους και τη γενικότερη κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη ανέκοψε η Κρητική Επανάσταση του 1866 και ο αναγεννώμενος εθνικισμός των Βαλκάνιων λαών, που έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης από τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις³⁴. Η επανάσταση περιέπλεξε τα πράγματα αναφορικά με το Ανατολικό ζήτημα³⁵ στα τέλη του 19^{ου} αι. Καθώς συνέπεσε με την αποτυχία της προσπάθειας των Κουμουνδούρου-Τρικούπη για σχηματισμό κοινού μετώπου, με άλλους Βαλκανικούς λαούς, απέναντι στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ακολουθεί η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων της Τουρκίας με την Ελλάδα και οι Δυνάμεις αποφασίζουν³⁶ τη διακοπή αποστολής βοήθειας στην Κρήτη. Το νησί θα παραμείνει υπό τουρκική κυριαρχία να μεν εξασφαλίζοντας την κατοχύρωση ειδικού καθεστώτος προνομίων αλλά με γενικό απολογισμό μια διπλωματική ήττα για την χώρα. Το 1877 η Ρωσία κηρύττει τον πόλεμο ενάντια στην Τουρκία προς υπεράσπιση των σλαβικών εθνών³⁷ που εξηγείρονται και εξασφαλίζει σημαντικές νίκες ενώ η περίοδος κλείνει (1881) με την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα.

Σταδιακά, η οικονομία παρουσιάζει ελαφρά ανάκαμψη ενώ αρχίζουν να διαμορφώνονται οι πρώτες έντονες κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Αυτή την διαμόρφωση ήρθε να πολώσει το πολιτικό προσκήνιο στο οποίο πρωταγωνιστούν δύο πλευρές. Από τη μία ο Χ.Τρικούπης με προοδευτικά στοιχεία της αστικής τάξης, διανοούμενος και μεγάλο μέρος του λαού και από την άλλη ο Κουμουνδούρος -αφήνοντας πίσω το προοδευτικό πνεύμα που είχε επιδείξει έως τότε- με τους συντηρητικούς.

Ο Χ.Τρικούπης το 1893 οδηγεί τη χώρα στη χρεοκοπία³⁸ με τις ανορθόδοξα υλοποιημένες δανειοληψίες. Στο τέλος του 19^{ου} αι.-αρχές 20^{ου} αι. αναβρασμός σημειώνεται στα σύνορα της Μακεδονίας ενώ από το 1895 επαναστατικό κλίμα επικρατεί και στην Κρήτη και κορυφώνεται το 1897 όταν και η κυβέρνηση Δηλιγιάννη στέλνει ενισχύσεις. Η Τουρκία ανυποχώρητη κυρήσσει πόλεμο τον Απρίλιο του 1897 με την

³³ Σύμφωνα με την αρχή της δεδηλωμένης η κυβέρνηση όφειλε να έχει την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής και όχι την εύνοια του βασιλιά, όπως γινόταν μέχρι τότε.

³⁴ Tuot Henry, *Η Κρητική Επανάσταση και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Ειρμός, Αθήνα, 1991, σελ.14-15

³⁵ Το σύνολο των διπλωματικών ζητημάτων που δημιούργησαν αφενός η εγκατάσταση των Τούρκων στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου και η αντίδραση των υποτεγμένων σ' αυτούς λαών, η προσπάθεια αφετέρου των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης να εκμεταλλευθούν για δικό τους όφελος τόσο την αντίδραση των λαών αυτών κατά της Τουρκίας, όσο και την αδυναμία της τελευταίας να διατηρήσει τις κτήσεις της. Tuot Henry, *Η Κρητική Επανάσταση και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Ειρμός, Αθήνα, 1991, σελ.14-15

³⁶ Η απόφαση πάρθηκε στη συνδιάσκεψη του Παρισιού τον Ιανουάριο του 1869

³⁷ Την περίοδο 1875-1876 στα βαλκανικά κράτη επικρατεί αναβρασμός καθώς εξεγέρσεις σε Βοσνία, Ερζεγοβίνη και Βουλγαρία κατά των Τούρκων επιφέρουν βίαιες αντιδράσεις καταστολής. Με τη συνδρομή της Ρωσίας επιβάλλεται η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (Φεβρουάριος 1878) με την οποία ευνοούνται εδαφικά τα σλαβικά κράτη σε βάρος κυρίως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Μ.Βρετανίας, της Αυστρίας και της Ελλάδας. Ακολουθεί η συνθήκη του Βερολίνου (Ιούνιος-Ιούλιος 1878) προς αποκατάσταση των διατεταγμένων ισορροπιών όπου με μυστικό πρωτόκολλο δίνεται η Κύπρος στην Αγγλία.

³⁸ Ο Χ.Τρικούπης κερδίζει τις εκλογές του 1881, επιδιώκει μεγάλες αλλαγές και εκτελεί πολλά δημόσια έργα με την εξασφάλιση δανείων. Η πολιτική αυτή ευνοούσε το κεφάλαιο με μεγάλο μέρος του λαού να είναι δυσαρεστημένο

εισβολή στη Θεσσαλία και την κατάληψη της Λάρισας.

3.2.β _συγχρόνως στην Κρήτη

Πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισε η Κρήτη στην Επανάσταση του 1821 σε μια προσπάθεια που συνεχίστηκε έως και το 1829, όταν και συζητιόταν από τις Μεγάλες δυνάμεις η προοπτική της σύστασης ανεξάρτητου ελληνικού Κράτους. Παρόλη τη θέληση των Κρητικών και Καποδίστρια για ενσωμάτωση της Κρήτης στο νεοϊδρυθέν κράτος με το πρωτόκολλο της 22ας Ιανουαρίου/3^{ης} Φεβρουαρίου 1830 που όριζε ότι η Ελλάδα γίνεται ελεύθερο και ανεξάρτητο κράτος, η Κρήτη δεν αποτελεί μέρος του.

Αυτό κοστίζει στην εικόνα της Ελλάδας προς τα έξω³⁹ ενώ η Κρήτη παραχωρείται στον αντιβασίλεα της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλη ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες που πρόσφερε στους οθωμανούς στην καταστολή της επανάστασης. Βαριά φορολογία επιβλήθηκε στους Κρητικούς με τις αντιδράσεις να περιορίζονται με τη χρήση βίας από τον γενικό διοικητή Μουσταφά Πασά (1830-1840). Έως το 1856, σε κλίμα σχετικής ηρεμίας, οι Κρήτες μετρούσαν μια αποτυχημένη εξέγερση το 1841, μετά τη σύμβαση των Στενών η οποία μεταβίβαζε εκ νέου το νησί στο σουλτάνο. Με αφορμή την έκδοση του Χάτι Χουμαγιούν και μη εφαρμογή του στο νησί, αναβρασμός επικράτησε εκ νέου στο νησί. Πίεση άσκησαν οι Κρήτες και διεκδίκησαν ένωση με το ελληνικό κράτος ή σχετική αυτονομία, πράγμα το οποίο η Πύλη δεν δέχτηκε.

Η περίοδος 1866-1869

Τον Αύγουστο του 1866 οι Κρήτες ξεκινούν ένοπλο αγώνα με τη μορφή κλεφτοπόλεμου καταφεύγοντας σε δυσπρόσιτα σημεία όπως όρη, νότια παράλια καθώς οι διώξεις από τους οθωμανούς ήταν σφοδρές. Η επανάσταση του 1866-69, με σύνθημα «Ένωση ή Θάνατος» ονομάστηκε το «δεύτερο '21» και αποτελεί την κορυφαία έκφραση του πόθου των Κρητών για ελευθερία και εθνική αποκατάσταση. Το Κρητικό Ζήτημα, γρήγορα πήρε εθνικές διαστάσεις και απασχόλησε σοβαρότατα την ελληνική και την ευρωπαϊκή διπλωματία, ως σημαντική πτυχή του Ανατολικού Ζητήματος.

Η πολιτική ηγεσία της χώρας διχάζεται, όμως, επίσημη κυβέρνηση του Μπενιζέλου Ρούφου ήταν σαφώς αντίθετη. Το αίτημα της ένωσης με την Ελλάδα υποβλήθηκε με επίσημη αναφορά της Γενικής Συνελεύσεως των Κρητών (14 Μαΐου 1866) στον σουλτάνο και στις Μεγάλες Δυνάμεις ως «ομόθυμος και διαρκής πόθος» του Κρητικού λαού. Η επανάσταση, που ξέσπασε τον Αύγουστο του 1866, πήρε αμέσως μεγάλες διαστάσεις. Στην πρώτη επίσημη επαναστατική προκήρυξη της Γενικής Συνελεύσεως των Κρητών στο χωριό Ασκύφου Σφακιών (21 Αυγούστου 1866) δηλώνεται σαφώς ότι

³⁹ Ο πρίγκιπας Λεοπόλδος Σαξκόμπουργκ αρνείται το θρόνο του ελληνικού βασιλείου λόγω της στενότητας των ορίων του γράφει προς τον Ουέλινκτον «Ο χωρισμός της Κρήτης από της Ελλάδος ουδέν καλόν υπισχνείται τω αρτισυστάτω κράτει. Ούτως η Ελλάδα ακρωτηριάζεται υλικώς και ηθικώς και καθίσταται κράτος πτωχόν και ανυπεράσπιστον.»... «(Η πεποίθησίς μου είναι ότι η Κρήτη δεν δύναται να επανέλθει πλέον ειρηνικώς υπό την οθωμανικήν κυριαρχίαν)» Αντ. Θ. Σπηλιωτοπούλου, *Ιστορία του ελληνοτουρκικού πολέμου*, τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, τ.1 σελ.9

η επανάσταση είναι η φυσική συνέχεια του 1821⁴⁰. Το συντονισμό του αγώνα κατά των Οθωμανών αναλαμβάνουν παλαιάμαχοι στρατιωτικοί, ενώ ταυτόχρονα το νευραλγικό ζήτημα της διπλωματίας και της επαφής δι' αλληλογραφίας με ξένους Πρόξενους αναλαμβάνουν μορφωμένοι ιερωμένοι. Ο αγώνας κορυφώνεται με το ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου τον Νοέμβριο του 1866, γεγονός το οποίο προκαλεί την ευαισθητοποίηση των Ευρωπαίων. Ο Βίκτωρ Ουγκώ έγραψε στην ελληνόφωνη εφημερίδα «Κλειώ», στην Τεργέστη, το 1867: «... η δε ηρωική μονή, η δίκην φρουρίου αγωνισαμένη, αποθνήσκει ως ηφαιστειον! Τα Ψαρά δεν είναι επικώτερα, το Μεσολόγγι δεν ίσταται υψηλότερον» Παρά την γενικότερη στήριξη, με εθελοντές από όλη την Ελλάδα και όχι μόνο, με ευαισθητοποίηση στο θέμα της περίθαλψης του άμαχου πληθυσμού της επανάστασης και την προσπάθεια για διαρκή ανεφοδιασμό των επαναστατών οι Τούρκοι έφταναν σε διαδοχικές στρατιωτικές επιτυχίες στο νησί και ενώ η Υψηλή Πύλη δεχόταν την κατακραυγή της διεθνούς κοινής γνώμης.

Τον Ιανουάριο του 1867, η Υψηλή Πύλη, σε μια προσπάθεια να κατευνάσει την εχθρικό κλίμα που είχε διαμορφωθεί εις βάρος της, αποστέλει στην Κρήτη αντιπρόσωπο του σουλτάνου, με σκοπό την κατάπαυση των εχθροπραξιών και την αποστολή στην Κωνσταντινούπολη ενός χριστιανού και ενός μουσουλμάνου αντιπροσώπου, οι οποίοι θα συνεργάζονταν με την Υψηλή Πύλη για την αντιμετώπιση της κρίσης στο νησί.

Παράλληλα, ανακάλεσε τον Μουσταφά Πασά και διόρισε στη θέση του ως σερασκέρη (=διοικητή) της Κρήτης τον Ομέρ, έναν από τους καλύτερους στρατηγούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Ομέρ έφτασε στην Κρήτη το Μάρτιο του 1867 και άρχισε αμέσως εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Η τακτική του Ομέρ δεν είχε τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα καθώς υπερείχε μόνο όταν αντιμετώπιζε τους επαναστάτες με τακτικό στρατό, αντίθετα, οι επαναστάτες εξακολουθούσαν να υπερτερούν στον κλεφτοπόλεμο βρίσκοντας καταφύγιο σε δυσπρόσιτες περιοχές. Έτσι ξεκινάει η κατασκευή των μικρών οχυρών –τα οποία ονομάστηκαν Κουλέδες– σε νευραλγικά σημεία ελέγχου προκειμένου να περιοριστεί η δράση των επαναστατών.

Η επανάσταση συνεχίζεται ακόμα και μετά την παραχώρηση του οργανικού νόμου – Ιανουάριος 1868– από τους Οθωμανούς⁴¹ που όμως εξασθενεί με τη συνθηκολόγηση των Σφακίων λόγω μεγάλων απωλειών. Στα τέλη του 1868, με τελεσίγραφο, η Τουρκία κατηγορούσε την Ελλάδα για ενεργό ανάμειξη στην Κρητική Επανάσταση και απειλούσε για νέο ελληνοτουρκικό πόλεμο. Η Ελλάδα υπό την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων,

⁴⁰ Διαδικτυακός τόπος <http://ebooks.edu.gr>

⁴¹ Οι βασικές διατάξεις του Οργανικού Νόμου ήταν οι εξής:

-Η Κρήτη αποτελούσε ένα βιλαέτι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, διοικούμενο από Γενικό Διοικητή (Βαλή) μουσουλμάνο, τον οποίο διορίζει ο σουλτάνος.

-Το νησί διαιρέθηκε σε πέντε διοικήσεις και είκοσι επαρχίες.

γ. Στην κεντρική και στις επαρχιακές διοικήσεις θα μπορούσαν να διορίζονται και χριστιανοί υπάλληλοι.

-Στη σύνθεση των δικαστηρίων θα μετείχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι, ενώ αιρετοί σύμβουλοι θα μετείχαν στο κεντρικό συμβούλιο της Γενικής Διοίκησης και στα διοικητικά συμβούλια των νομών και των επαρχιών.

-Αναγνωρίστηκε η ισοτιμία των δύο γλωσσών.

-Θεσμοθετήθηκαν διάφορες φορολογικές ελαφρύνσεις.

προκειμένου να αποφευχθεί νέα ελληνοτουρκική σύρραξη, αποσύρει την όποια βοήθεια παρείχε στους Κρητικούς. Στις αρχές του 1869 στο Παρίσι, αποφασίζεται και επίσημα από τις Μεγάλες Δυνάμεις η απαγόρευση αποστολής βοήθειας από την Ελλάδα προς τουρκικά εδάφη και η Κρήτη καθίσταται αβοήθητη. Η επανάσταση εκπνέει με ανυπολόγιστες ανθρώπινες και υλικές απώλειες για το νησί και τους ντόπιους αλλά και με λαβωμένο το γόητρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας καθώς επέδειξε αδυναμία καθυποταγής του νησιού παρά την υπεροχή σε υλικό και ανθρώπινο δυναμικό.

Έπειτα από μια δεκαετία σχετικής ηρεμίας, με αφορμή τον ρωσοτουρκικό πόλεμο (1877-1878), οι Κρήτες επεδίωξαν να απελευθερωθούν και πάλι εκμεταλλευόμενοι την αστάθεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αποτέλεσμα των προσπαθειών τους, η Σύμβαση της Χαλέπας τον Οκτώβριο του 1878 με την οποία αποκτά περισσότερη επιρροή η Κρητική Συνέλευση, συγκροτείται τοπική χωροφυλακή από ντόπιους, αναγνωρίζεται η ελληνική γλώσσα ως επίσημη και για πρώτη φορά διορίζεται χριστιανός γενικός διοικητής του νησιού. Ενώ οι συνθήκες μοιάζουν ευνοϊκές το 1889 η Τουρκική κυβέρνηση άρει τα προνόμια της Κρήτης, καταργεί ουσιώδη άρθρα της Σύμβασης της Χαλέπας, αποστέλει στρατό και καταλαμβάνει νευραλγικά σημεία και εισάγει σκληρό φορολογικό σύστημα. Εξεγέρσεις κατα τόπους οδηγούν σε σφαγές και αντεκδικήσεις μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών. Παρόλη την επέμβαση των μεγάλων Δυνάμεων για επαναφορά των απωλεσθέντων προνομίων, οι τούρκοι πραγματοποιούν μαζικές σφαγές και καίνε ολόκληρες χριστιανικές συνοικίες τον Ιανουάριο 1897. Η ένταση κορυφώνεται και οδηγούμαστε στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

3.3 _κοινωνικό-διοικητικό πλαίσιο σχέσεις κατακτητών-κατακτημένων

Λόγω της απομακρυσμένης θέσης του νησιού από το υπόλοιπο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αποτελούσε σημείο εγκατάστασης ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων, οι οποίες διαμόρφωναν και τη διοίκηση του νησιού. Συνεπώς όλοι οι βασικοί συντελεστές της εξουσίας και διοίκησης στην Κρήτη ήταν στρατιωτικοί. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η διοίκηση στην προεπαναστατική δυτική Κρήτη λειτουργούσε σε δύο διαφορετικά, αλλά αλληλοσυνδεόμενα, επίπεδα. Από τη μία υπήρχαν κρατικοί θεσμοί οι οποίοι ήταν αρμόδιοι για την λήψη διοικητικών αποφάσεων σε τοπικό επίπεδο και υπεύθυνοι για την εφαρμογή ενός σημαντικού κομματιού των αποφάσεων αυτών αλλά και όσων κατέφθαναν από την πρωτεύουσα. Από την άλλη οι μη κρατικοί θεσμοί όπως οι νομείς φόρων και οι κοινότητες οι οποίοι επίσης έπρεπε να συμβαδίζουν με τις αποφάσεις της τοπικής και κεντρικής διοίκησης⁴².

Η διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων την περίοδο της κατακτημένης, από τους Οθωμανούς, Κρήτη θα μπορούσε να παρουσιαστεί και αναλυθεί από διαφορετικά πρίσματα. Οι σχέσεις μεταξύ Οθωμανών κατακτητών και Κρητικών κατακτημένων επηρεάζονταν από τις συνθήκες που επέβαλαν οι πρώτοι με αποφάσεις θρησκευτικού χαρακτήρα, οικονομικού- με έμφαση στο ζήτημα της φορολογίας-, κοινωνικών διακρίσεων, παραχώρησης πολιτικών δικαιωμάτων, δικαιωμάτων στη διεκδίκηση θέσεων εξουσίας, στην ελεύθερη παιδεία και στη χρήση της ελληνικής γλώσσας. Όλο αυτό το πλαίσιο καλύπτεται πάντα από ένα πέπλο ευρύτερης δυσaráσκειας και δυσανασχέτησης, των Κρητικών, συσχετιζόμενο με την εν γένει άρση της ελευθερίας τους και την υποταγή στον ξένο, αλλόθρησκο, μωαμεθανό κατακτητή. Οποιαδήποτε απόφαση, λοιπόν, έθιγε μέρος των παραπάνω ζητημάτων ήταν αφορμή για διαμαρτυρία, αντίδραση, εξέγερση, επανάσταση. Η ανέγερσή των μικρών οχυρών – κουλédων- ξεκίνησε από την περιοχή των Χανίων και συγκεκριμένα από τα Σφακιά, και όπως αναφέρουν τα έγγραφα «Θεωρών το δυτικό τμήμα της νήσου ως το μάλλον επαναστατικό συγκέντρωσε εν αυτώ από πολλών μηνών τας πλειότερας δυνάμεις του, κατασκεύασεν μέγα αριθμό πύργων, διεχάραξεν οδούς...»⁴³. Κάπως έτσι γίνονται ξεκάθαρες οι προθέσεις των Οθωμανών απέναντι στους ανυπότακτους Κρητικούς. Σε αντίθεση με άλλες περιοχές της Ελλάδας όπου οι σχέσεις μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων έβρισκαν κάποια ισορροπία προκειμένου να διασφαλιστεί ο αμοιβαίος ατάραχος βίος υπό τη μορφή συμβιβασμού, ανακωχής. Στην περίπτωση της Κρήτη, ανυποχώρητες οι δύο πλευρές αναπτύσσουν τεταμένες σχέσεις που οδηγούν σε ακραίες συγκρούσεις.

⁴² Σπυρόπουλος Γιάννης, *Οθωμανική διοίκηση και κοινωνία στην προεπαναστατική δυτική Κρήτη*, Αρχαιακές μαρτυρίες (1817-1819), Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2015

⁴³ Κώστας Γιαπιτσόγλου, Οχυρώσεις της Κρήτης, άρθρο, μέρος 4ο, Διαδικτυακός τόπος: www.archaiologia.gr

3.3.a _η περίπτωση των Σφακίων

Περιχαρακωμένοι στα σχεδόν απρόσιτα βουνά τους, καλυμμένα με μεγάλα στρώματα χιονιού οκτώ μήνες το χρόνο, δεν ανέχονται ανάμεσά τους κανέναν μωαμεθανό. Γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι χώρος και άνθρωπος, στην εν λόγω συνύπαρξη, σμιλεύουν μια σχέση εξάρτησης καθώς το οχυρό και το καταφύγιο του ντόπιου είναι το χαρακτηριστικό φυσικό περιβάλλον. Χωρίς αυτό είναι εκτεθειμένος και ευάλωτος. Ο φιλοπόλεμος αυτός λαός, χωρίς να δείχνει απροκάλυπτα ότι αγνοεί την επικυριαρχία του σουλτάνου, αυτοκυβερνάται και δεν υπακούει παρά μόνο στον δικό του καπετάνιο. Ο Σφακιανός είναι δραστήριος και φιλόπονος και θεωρείται ως ο καλύτερος ναυτικός του νησιού της Κρήτης. Σε κανένα άλλο μέρος της Ελλάδας δεν διατηρήθηκε με τρόπο τόσο απόλυτο και ανόθευτο η αγάπη για την ελευθερία. Αυτή η μικρή γωνιά της γης, η σχεδόν άγνωστη στα υπόλοιπα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατοικείται από τους μόνους ίσως περήφανους ανθρώπους που μπορούν επάξια να ονομάζονται Έλληνες⁴⁴.

Η εικόνα του ανυπότακτου, μαχητικού ορεσίβιου που σχεδόν αγνοεί τη σουλτανική εξουσία και τιμά την ελευθερία του περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο αγαθό επαναλαμβάνεται στα έργα των δυτικών περιηγητών της εποχής ενώ αποτελεί κλασικό μοτίβο και της ελληνικής ιστοριογραφίας⁴⁵.

⁴⁴ Tancoigne, *Πληροφορίες και βιώματα*, 50. Με τα παραπάνω λόγια περιγράφει ο περιηγητής Tancoigne τους κατοίκους των Σφακίων λιγότερο από μια δεκαετία πριν από την Επανάσταση του 1821.

⁴⁵ Βλ., π.χ., Siebere, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη*, 259. Bowring, *Report on Egypt and Candia*, 155. Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, τ.2, 209, 213. Παπαδοπετράκης Γρηγόριος, *Ιστορία των Σφακίων*, Αθήνα 1971, 192-193 και σποράδην. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 7-8. Κριάρης Κ. Παναγιώτης, *Ιστορία της Κρήτης* (νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι και καθ' ημάς χρόνων, τ.2, Αθήνα 1931, 34-35, 102. Χατζιδάκης Ιωσήφ, *Περιήγησις εις Κρήτην*, Ερμούπολη 1881, 77-78. Μουρέλλος Ι.Δ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1931, 121-122.

3.4 _Οθωμανικές οχυρώσεις: θέσεις & δίκτυο

Γενικότερα, οι Οθωμανοί δεν έκτιζαν φρούρια γιατί χρησιμοποιούσαν τα έτοιμα των Ενετών. Όπου χρειαζόταν ισχυρή αμυντική οχύρωση, έφτιαχναν πύργους. Το μοναδικό φρούριο που κτίστηκε από τους Οθωμανούς στο νησί ήταν του φρούριο Ιντζεδίν⁴⁶. Κατά την κορύφωση της κρητικής επανάστασης του 1866-69, η Οθωμανική διοίκηση αποφασίζει την ανέγερση μιας σειράς οχυρών σε κομβικά σημεία ελέγχου των επαναστατών. Αυτά τα οχυρά θα ονομαστούν Κουλέδες από την τουρκική λέξη Kule (=πύργος). Συγκεκριμένα, το εγχείρημα αυτό, εγκαινιάστηκε από τον Ομέρ Πασά που ως το τέλος του 1867 είχε χτίσει 30 πύργους. Έπειτα ο νεοαφιχθείς, στο νησί, Αυνή Πασάς ανέπτυξε ολόκληρο σύστημα μεγάλων και μικρών πύργων σε καίρια σημεία της Κρήτης, ώστε να ελέγχεται στρατιωτικά πλήρως το νησί. Ως τον Σεπτέμβριο του 1868 είχαν ανεγερθεί ήδη 70 πύργοι, 48 από τους οποίους στα Χανιά⁴⁷.

3.4.a _το δίκτυο της καταστολής

Σκοπός των κουλέδων ήταν η πλήρης εποπτεία των περιοχών στις οποίες κτίζονταν. Πιο συγκεκριμένα στόχευαν στην αποκοπή της επικοινωνίας μεταξύ των επαναστατών των διαφόρων επαρχιών, την αποκοπή του ανεφοδιασμού τους από λιμάνια και ενδοχώρα αλλά και τη μόνιμη παρουσία στρατιωτών σε απομακρισμένες περιοχές. Οι κουλέδες κτίστηκαν σε υψηλούς λόφους, σταυροδρόμια, λιμάνια, περάσματα και οι φρουρές, που εγκαταστάθηκαν σ' αυτούς, είχαν αποστολή να κατασκοπεύουν κάθε κίνηση των επαναστατών στην περιοχή ευθύνης τους. Η μεταφορά μηνυμάτων μεταξύ των φρουρών των μικρότερων κουλέδων ή με το κεντρικό στρατόπεδο -Κισλά- γινόταν με σαλπίσματα ή φωτιές (φрукτωρίες) και αποσκοπούσαν στην έγκαιρη ενημέρωση για τυχόν επαναστατική δράση των κρητικών. Εν ολίγης στην αδιάτάρακτη συνέχεια της οθωμανικής κατοχής.

Συγκεκριμένα η Κρήτη χωρίστηκε από τρία σε πέντε τμήματα-νομούς (λιβά) οι διοικητές των οποίων ανέλαβαν την υποχρέωση και την ευθύνη της ανέγερσης των πύργων. Τότε ιδρύθηκε ο νομός Σφακιών, που περιελάμβανε τις επαρχίες Αποκόρωνα, Σφακιών και Αγίου Βασιλείου με έδρα τον Βάμο⁴⁸.

«...Αλλού οι κουλέδες θα 'τανε μεγάλοι, με μπαρουταποθήκες, με πετροκασέλες για τα γεννήματα και στέρνες για το νερό. Αλλού ένα πάτωμα, ότι να χωρούσε τη φρουρά. Ο ένας με τον άλλο, οι Λουλέδες θα 'χανε συναγροίτηση με τις τρουμπέτες, για να βοηθούνται, ώσπου να φτάσει η επικουρία από τον Κισλά που θα κτιζότανε σε κάθε επαρχία. Οι Κρητικοί... κάμαν ό,τι μπορέσανε ν' εμποδίσουνε το χτίσιμο. Ντουφεκούσαν ολημερίς τους γιαπιζήδες, γκρέμιζαν όπου τους βολούσε το χτήρι, χαλούσανε τ' ασβεστοκάμινα, βάζανε φωτιά στ' αγκάθια και τα χαμόδεντρα, που καίγαν οι ασβεστάδες. Ο Τούρκος δεν πισωπάτησε. Έφερε από την πόλη Βουργάρους κι αρμένηδες κτιστάδες, γκρέμισε ρημοκλήσια να πάρει τις πέτρες τους κουβάλησε από

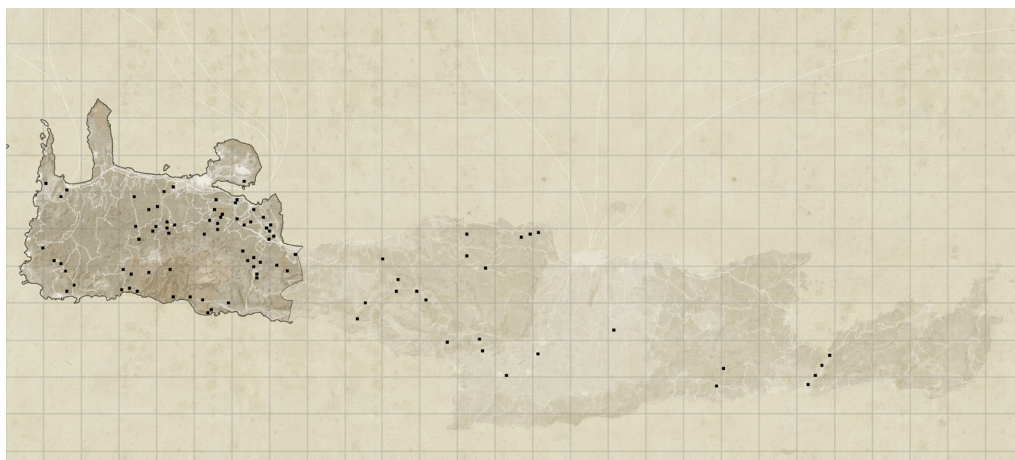
⁴⁶ Γιάννης Χ. Χρηστάκης, *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης*, Εκδόσεις Κρητικά Γράμματα, Αθήνα, 2004, σελ.26

⁴⁷ Το ζήτημα των Κουλέδων στην Κρήτη μελετήθηκε από την Ασημάκη Ευσταθία, στα πλαίσια της ερευνητικής εργασίας στο τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης, με τίτλο εργασίας " Ασημάκη Ευσταθία, *Δίκτυο οθωμανικών οχυρώσεων τον 19ο αιώνα*, Χανιά, Ιούνιος 2014"

⁴⁸ Γιάννης Χ. Χρηστάκης, *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης*, Εκδόσεις Κρητικά Γράμματα, Αθήνα, 2004, σελ.266

μια μέρα δρόμο το νερό και την άμμο... Ο ένας πύργος βοηθούσε τον άλλο κι έπαιρνε τα μηνύματα του, να τα πάει παραπέρα στον Κισλά, όπου βρισκόταν κονεμένο το πολύ ασκέρη» (Παντελής Πρεβελάκης, Παντέρμη Κρήτη)

Το δίκτυο στο δυτικότερο τμήμα, στα Χανιά ήταν το πιο πυκνό και εκτεταμένο του νησιού. Στη νότια πλευρά του λιμένα της Σούδας ανεγέρθηκε στην ακτή το πενταγωνικό οχυρό Ιτζεδίν, στη θέση του παλαιού οχυρού Καλάμι, και ψηλότερα, στις παρυφές του λόφου του Παλαιοκάστρου, στη θέση της αρχαίας πόλης Απτέρας, ο μεγάλος κουλές Σουμπασί (εικ. 5). Νοτιότερα κατασκευάστηκαν οι δυο κουλέδες στο Νιο Χωριό, δύο στην Κάινα, ένας στον Βάμο, τρεις στη Ραμνή, και από ένας στις Κάρες, το Μελιδόνι, τον Βαφέ, το Εμπρόσνερο και τον Αλικάμπο. Αυτοί επικοινωνούσαν με τον κουλέ του οροπεδίου της Κράπης, ο οποίος είχε οπτική επαφή με τους δύο Κουλέδες του οροπεδίου του Ασκύφου (εικ. 6) που συνένδεαν τα οχυρά του Αποκόρωνα με εκείνα της περιοχής των Σφακίων. Έτσι γίνεται αντιληπτή η επιδίωξη των οθωμανών για την εξασφάλιση της διαμπερούς (σε προσανατολισμό Βορρά-Νότου) επικοινωνίας των κουλέδων ελέγχοντας τις πιο επαναστατικές περιοχές και εξασφαλίζοντας την άμεση επέμβαση τους σε ενδεχόμενη επαναστατική δραστηριότητα. Ανάλογο δίκτυο κατασκευάστηκε και στις νότιες ακτές. Ανατολικά βρισκόταν το εν ενεργεία βενετσιάνικο φρούριο του Φραγκοκάστελου και ακολουθούσαν οι κουλέδες των Σφακίων, του Λουτρού, της Αγίας Ρουμένης, του Φαραγγιού της Σαμαριάς και ο κουλές στο απόκρημνο ύψωμα του Προφήτη Ηλία.

εικ. 5 Θέσεις κουλέδων στον Νομό Χανίων

Ένας μεγάλος αριθμός κουλέδων κατασκευάστηκε και στο νομό Ρεθύμνου. Στον οδικό άξονα που οδηγούσε από το Ρέθυμνο διά μέσου της κοιλάδας των Ποταμών προς το Αμάρι, οι Τούρκοι δημιούργησαν ένα σημαντικότερο δίκτυο κουλέδων που περιελάμβανε τους παρακάτω: τον κουλέ βορειοδυτικά των Πρασσών κοντά στη θέση Άη Κύριλλος, τον κουλέ των Ποταμών, αυτόν της Πατσού, αυτόν στην είσοδο της κοιλάδας του Αμαρίου ανάμεσα στους Αποστόλους και τον Μέρωνα και τέλος του κουλέ στο Νευς Αμάρι, που είναι και ο μοναδικός από την ομάδα που είναι εντελώς κατεστραμμένος. Στο ανατολικό άκρο της κοιλάδας του Αμαρίου κατασκεύασαν τους κουλέδες του Αποδούλου, του Βαθειακού, στο λόφο νότια του οικισμού, και τον κουλέ της Λοχριάς ανατολικά από τον οικισμό. Με τον τρόπο αυτό έλεγχαν πλήρως τη δίοδο που οδηγούσε προς τη Μεσσαρά. Μια άλλη ομάδα, από την οποία έχουν εντοπιστεί τρεις, βρίσκεται πάνω στο δρόμο που οδηγούσε στα Αγιοβασιλειώτικα. Ο πρώτος που ονομαζόταν Χαρούπ κουλές ή Καλοσυνάς βρίσκεται στο ύψωμα βόρεια των Αρμένων, ο επόμενος στα ανατολικά υψώματα του Αρμενόκαμπου και ο τρίτος πάνω από τον οικισμό Φωτεινού. Βέβαια σήμερα σώζονται αρκετοί άλλοι, που αν και φαίνονται μεμονωμένοι εντούτοις θα ανήκαν σε κάποιο δίκτυο, όπως αυτός στη θέση «Νερό της Πέτρας» στο δρόμο που οδηγεί από Αρκάδι προς Θρόνο (στην παλιά εθνική οδό από Ρέθυμνο προς Χανιά), στο ύψος του χωριού Καλονύχτη και αλλού.

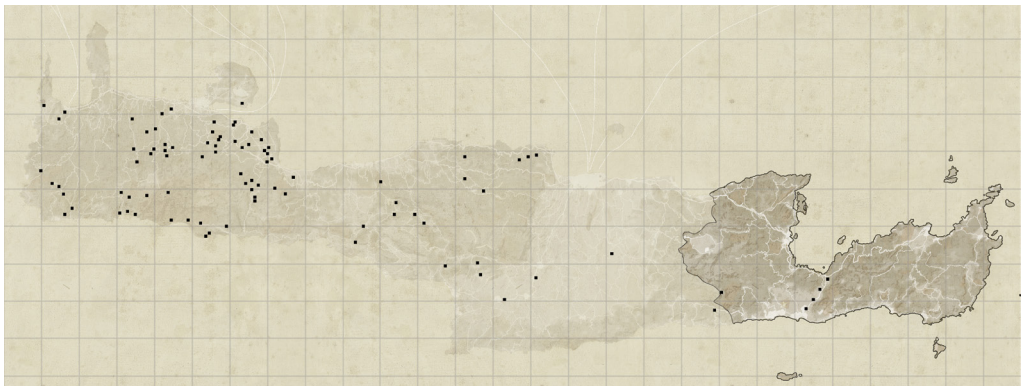
ΕΙΚ. 6 Θέσεις κουλέδων στον Νομό Ρεθύμνης

Στο νομό Ηρακλείου το δίκτυο των κουλέδων φαίνεται ότι δεν ήταν τόσο εκτεταμένο όσο στους προηγούμενους δύο νομούς, αφού στις πηγές αναφέρονται λιγότεροι και σήμερα σώζονται ελάχιστοι. Στο δυτικό άκρο της βόρειας ακτής, στην περιοχή του Φόδελε (εικ. 10-11) κατασκευάσαν σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους τρεις κουλέδες. Με τον τρόπο αυτό έλεγχαν όχι μόνο το πέρασμα που οδηγούσε από το Ηράκλειο στο Ρέθυμνο αλλά και το φυσικό λιμάνι που δημιουργείται εδώ. Μια άλλη ομάδα ανεγέρθηκε στο νότιο τμήμα του νομού προκειμένου να ελέγχονται τα περάσματα που οδηγούσαν στον κάμπο της Μεσσαράς. Στα δυτικά, στην κοιλάδα των οικισμών Καμαρών-Γραμμένης και Γρηγοριάς κτίστηκαν τρεις, εκ των οποίων αυτός μεταξύ Γρηγοριάς και Μαγαρικαρίου σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. Οι κουλέδες αυτοί αποτελούσαν συνέχεια του δικτύου του Ρεθύμνου και με τον ανατολικότερο από τους οποίους, αυτόν της Λοχριάς, είχαν οπτική επαφή. Στα βόρεια, στο πέρασμα που οδηγεί από το Ηράκλειο στον κάμπο, κτίστηκε ο κουλές στα Άνω Μούλια που σώζεται στα ανατολικά του οικισμού (εικ. 12). Ένας ακόμα μαρτυρείται μέσα στον κάμπο, βόρεια των Μοιρών. Στο βόρειο τμήμα του νομού αναφέρεται κουλές στην Τύλισο, ο οποίος όμως καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της επανάστασης από τους Έλληνες, και στον Άγιο Μύρωνα.

εικ. 7 Θέσεις κουλέδων στον Νομό Ηρακλείου

Στο νομό Λασιθίου δεν φαίνεται να ανεγέρθηκε μεγάλος αριθμός κουλédων. Στην περιοχή της Ιεράπετρας οι πηγές αναφέρουν τουλάχιστον πέντε κουλédες. Από αυτούς οι τρεις, που σώζονται ως τις μέρες μας, βρίσκονταν στο στενό πέρασμα του ισθμού της Ιεράπετρας που συνέδεε τις δυτικές επαρχίες του νομού Λασιθίου με την περιοχή της Ιεράπετρας: ο κουλές της Βασιλικής, αυτός της Επισκοπής που ήταν και ο πιο μεγάλος κι ο κουλές στο Κεντρί. Στην επαρχία Σητείας δεν φαίνεται να κατασκευάστηκε κανένας κουλές, αφού δεν υπάρχει σχετική αναφορά στις πηγές αλλά και ούτε στη σύγχρονη βιβλιογραφία.

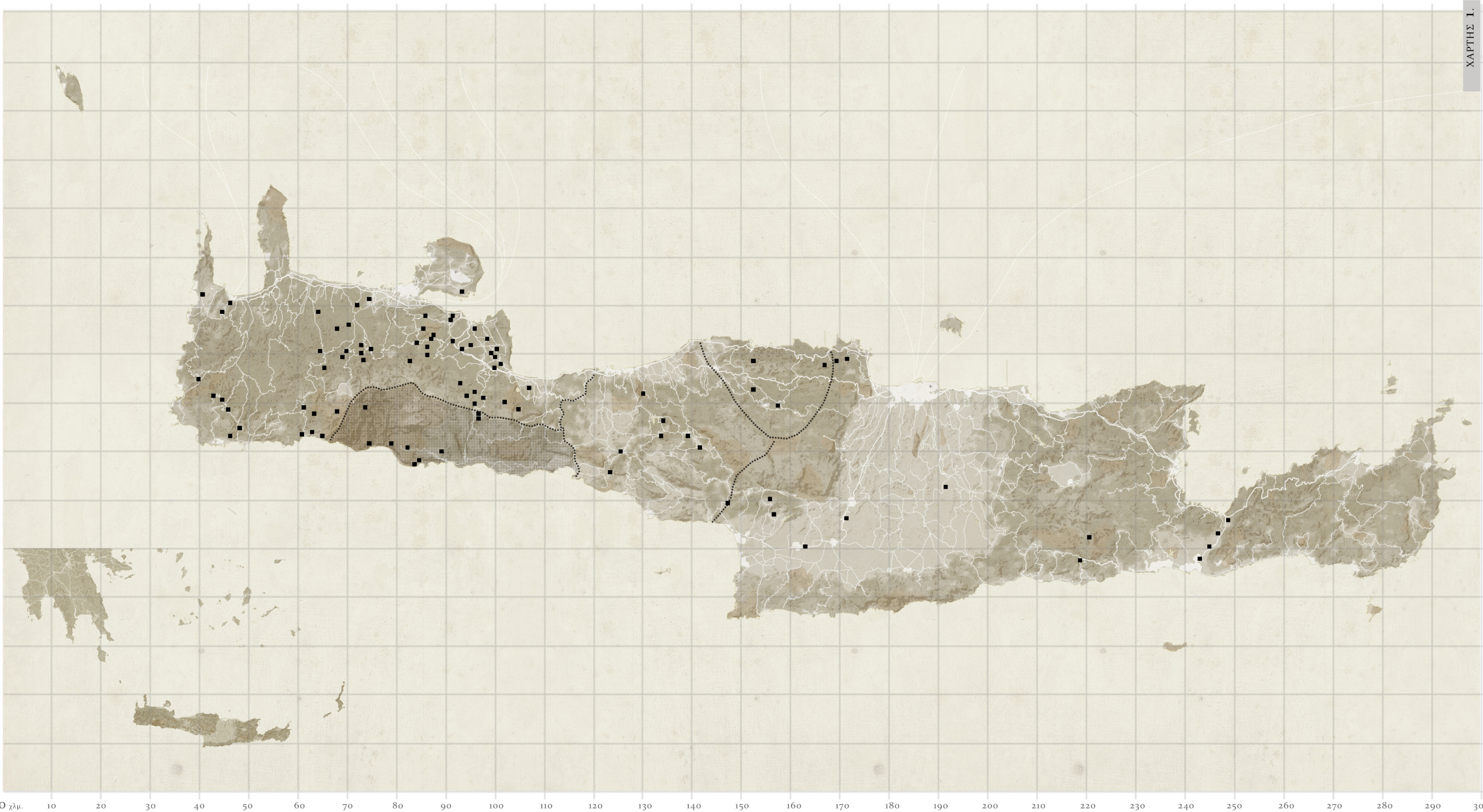

εικ. 8 Θέσεις κουλédων στον Νομό Λασιθίου

3.4.β_ο Τύπος

Υπήρχαν δύο τύποι κουλédων: οι μικροί που επανδρώνονταν μόλις με 10 άνδρες και οι μεγάλοι στους οποίους η φρουρά έφτανε τα 100 άτομα. (Στην κατηγορία των μικρών ανήκει ο κουλές του οικισμού Καλονύχτη που βρίσκεται σε λόφο επί της παλαιάς εθνικής οδού Ρεθύμνου Χανίων, στο ύψος του οικισμού (εικ. 13). Πρόκειται για ένα μικρό, ισόγειο, ορθογώνιο οχυρό, 40 τ.μ., με μοναδικό χαρακτηριστικό τις τυφεκιοθυρίδες στους περιμετρικούς του τοίχους. Στους μεγάλους κουλédες ανήκει ο κουλές των Πρασών που φτάνει τα 400 τ.μ., ο κουλές του Μέρωνα Ρεθύμνου και ο κουλές των Απτέρων στα Χανιά, διαστάσεων 40×47 μ. Οι δύο τελευταίοι, όπως και αυτοί του Λουτρού Χανίων και της Επισκοπής Ιεράπετρας, ανήκουν στον τύπο με υψηλούς, κυκλικούς πύργους (ένας σε αυτούς του Μέρωνα (εικ. 14) και του Λουτρού, δύο γωνιακοί στον κουλέ των Απτέρων και τέσσερις γωνιακοί σε αυτόν της Επισκοπής). Οι μεγαλύτεροι είχαν συνήθως στο εσωτερικό τους και χώρους στρατωνισμού, ενώ πολλοί έφεραν και εστία. Η ύδρευσή τους γινόταν με δεξαμενές συλλογής βρόχινου νερού, αφού στην πλειονότητά τους είχαν ανεγερθεί σε κορυφές λόφων στις οποίες δεν υπήρχαν πηγές νερού. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση Οθωμανικού οχυρού, στο φρούριο Ιτζεδίν, είχε κατασκευαστεί ένα σημαντικό δίκτυο ύδρευσης που κατέληγε σε κρήνη έξω από την κεντρική είσοδο του φρουρίου⁴⁹.

⁴⁹ Κώστας Γιαππασόγλου, άρθρο, μέρος 4ο, Διαδικτυακός τόπος: www.archaiologia.gr

3.5 _οι τρεις χρονικότητες του κουλέ από το Οθωμανικό οχυρό στο Ερείπιο

Η πορεία του κουλέ μέσα στο χρόνο θα μπορούσε να αναλυθεί σε τρία στάδια, σε τρεις χρονικότητες, σύμφωνα με τη θεωρία του ιστορικού Τέχνης Cesare Brandi περί αποκατάστασης έργων τέχνης που δημοσιεύθηκε το 1963.

Κατά τον Brandi, τα χαρακτηριστικά του έργου τέχνης συνίστανται στην υλική του υπόσταση, στον αισθητικό χαρακτήρα (ως έργο τέχνης) και στον ιστορικό του χαρακτήρα (ως προϊόν ανθρώπινης δραστηριότητας σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο). Κάθε έργο τέχνης περιέχει τρεις χρόνους: 1. τον αρχικό χρόνο της στιγμής της δημιουργίας του, 2. τον χρόνο που μεσολαβεί από τη στιγμή της δημιουργίας του ως το παρόν, 3. τη στιγμή του παρόντος κατά την οποία συνειδητοποιείται το έργο της τέχνης ως τέτοιο.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι τρεις αυτές χρονικότητες, εντοπίζονται με αντίστοιχο τρόπο, στα Οθωμανικά Οχυρά –τους κουλέδες- τα οποία κατέληξαν, στην Τρίτη τους χρονικότητα, ερείπια, ένα σώμα με το φυσικό περιβάλλον.

Στην περίπτωσή μας, τα δύο τελευταία στάδια καθορίζουν την σημερινή εικόνα του κουλέ και θέτουν τις βάσεις για τη διατύπωση μιας σκέψης, για τις πτυχές του κρητικού τόπου όπου φυσικό και ανθρωπογενές μνημείο συνυπάρχουν, διαμορφώνοντας μια νέα εικόνα. Ένα νέο τοπίο.

Η Πρώτη χρονικότητα διαμορφώνεται τη στιγμή της δημιουργίας. Εν προκειμένω, της κατασκευής των κουλέδων από τους κατακτητές Οθωμανούς εντός τριών ετών (1866-1869).

Η Δεύτερη χρονικότητα αναφέρεται στο διάστημα μεταξύ της στιγμής της ολοκλήρωσης του ως έργο μέχρι και σήμερα. Σε αυτό το διάστημα (1869-σήμερα) υπήρξαν πρόσωπα και γεγονότα που συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας εικόνας για την Κρήτη –το κρητικό τοπίο- προς την υπόλοιπη Ελλάδα και το εξωτερικό με το απόθεμα των κουλέδων να απουσιάζει από την εικονογράφηση. Μέσω μιας στρατηγικής ανάπτυξης του τουρισμού στο νησί, ο Βενιζέλος προωθεί τις ακτές της Κρήτης, τα εμπορικά κέντρα των πόλεων και τα λιμάνια με εικόνες που κάνουν το γύρο της Ευρώπης.

Κατά τη Δεύτερη χρονικότητα και ενώ γράφεται πολιτική ιστορία, άνθρωπος και φύση επιδρούν επάνω στα Οθωμανικά Οχυρά ή σε ό,τι από αυτά έχει απομείνει. Με δυνάμεις απρόβλεπτες που επιδρούν μαζί ή χωριστά, το νερό, ο ήλιος, ο άνεμος σμιλεύουν την ύλη και συνδράμουν στη διαμόρφωση της νέας εικόνας των οχυρών, αλλοιωμένης και διαβρωμένης πλέον. Πολλές φορές σχεδόν παρατηρούμε οχυρό και φύση να έχουν μετατραπεί σε ένα σώμα, σε μια κατάσταση πλήρους συνύπαρξης, με την ίδια φθορά, υφή και χρώμα, εφόσον ο βαθμός έκθεσης των δύο, στα φυσικά φαινόμενα, είναι ακριβώς ο ίδιος.

Ό,τι, ως άγονο περιβάλλον ήταν άχρηστο, γίνεται ουσιαστικό και ό,τι δημιουργήθηκε σε κλίμα πολεμικό, παρέμενε επί χρόνια απαρατήρητο, ως ξένο και απωθητικό, μελανό τμήμα της ιστορίας, τώρα αποκτά σημασία και ο συνδυασμός τους γεννά κάτι σημαντικό: μετατρέπεται αισθητικά σε τοπίο⁵⁰.

Παρατηρείται, επομένως, στο χρονικό διάστημα αυτό, πως η τοπική κοινωνία και οι δραστηριότητες της, οι οποίες διαμόρφωσαν την εικόνα για την παράδοση και τον τόπο, αδιαφορεί για τα Οθωμανικά κατάλοιπα, τα καταστρέφει, τα λεηλατεί, στάση η οποία διαμόρφωσε την εικόνα που αντικρίζουμε σήμερα, κατά την Τρίτη χρονικότητα.

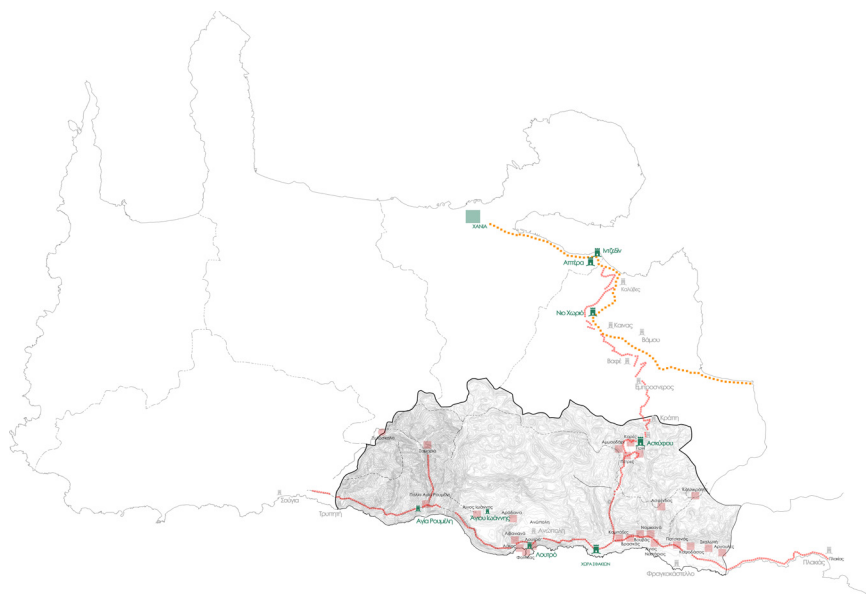
Σήμερα, στην Τρίτη χρονική φάση κατά τον Cesare Brandi, όπου οι κουλές αναγνωρίζονται ως μνημεία στο σύνολο τους -ως δίκτυο- αλλά και ως μεμονομένες κατασκευές, αναζητούμε τον τρόπο με τον οποίο θα τα ερμηνεύσουμε και τον ρόλο τους.

⁵⁰ Ο G. Simmel αναφέρει: Το τοπίο δημιουργείται (σε μια) ιδιόζουσα πνευματική διαδικασία, στην οποία η συνείδησή μας θέτει μια νέα ολότητα, ενότητα, πέρα από τα επιμέρους στοιχεία και ασύνδετη με την ιδιαίτερη σημασία τους. Χαρακτηριστικό για το τοπίο είναι κατ' αυτά ότι αποτελεί ένα ατομικά περιορισμένο τμήμα της φύσης, το οποίο θεωρείται με τη σειρά του ως ενότητα και έτσι καθορίζεται με τη χάραξη ορίων. Το τοπίο, ένα μέρος του όλου, γίνεται αυτοτελές όλον. Αυτή η ατομικότητα είναι πραγματικά συστατική όχι μόνο για την εικόνα του τοπίου, αλλά και για τα τοπία που περιλαμβάνονται κάθε φορά στον κοινωνικό κόσμο της ζωής. Simmel G., *Philosophie der Landschaft*, επιμ. Landmann M., Brucke und Tur, Στουτγάρδη 1957, σελ. 141,143

04 Κρητικό τοπίο και βιωματική εμπειρία

4.0 _σημερινός ρόλος η επιλογή των Σφακίων

Για να γίνει αντιληπτή η εικόνα, η ατμόσφαιρα και ο ρόλος που διαδραματίζουν οι κουλέςδες σήμερα, επιλέγεται ο δήμος Σφακίων ως το γεωγραφικό πλαίσιο εντός του οποίου κινούμαστε, παρατηρούμε, καταγράφουμε και αντιλαμβανόμαστε εν γένει την νέα εικόνα που προκύπτει από τη συνύπαρξη του ερειπίου -πλέον- με το φυσικό περιβάλλον. Η επιλογή της συγκεκριμένης γεωγραφικής ενότητας, γίνεται διότι αφενός οι ο τοπικός επαναστατικός χαρακτήρας ώθησε του Οθωμανούς στην ανέγερση μεγάλου αριθμού κουλέςδων στην περιοχή, αφετέρου πρόκειται για μία έκταση η οποία σε μικρό γεωγραφικό μήκος και πλάτος παρουσιάζει έντονες γεωμορφολογικές διαφορές. Ένα φυσικό ανάγλυφο ιδιαίτερα αφιλόξενο, βραχώδες και σε μεγάλη έκταση άγονο, εκτεινόμενο στους νότιους ανέμους με απόκρυμνες πλαγιές και φαράγγια ακριβώς πίσω από την οροσειρά των Λευκών Ορέων. Ένα περιβάλλον απόκοσμο και αδιάτακτο το οποίο φιλοξενεί ανθρώπους σκληραγωγημένους και αγριοκάτσικα. Ταυτόχρονα, το πεζοπορικό μονοπάτι Ε4 διατρέχει ολόκληρη την νότια ακτογραμμή της Κρήτης με παρακλάδια τα οποία δίνουν τη δυνατότητα προσχώρησης στην ενδοχώρα. Το δίκτυο αυτό, όχι μόνο δίνει μία διαφορετική προσέγγιση σε οικισμούς και τόπους από αυτή του οδικού δικτύου αλλά και μια διαφορετική φιλοσοφία αντίληψης ενός τόπου. Εκεί που τα μονοπάτια των επαναστατών συναντούν τις διαδρομές των πεζοπόρων σε ένα περιβάλλον σεληνιακό, ασπίλωτο από τις σύγχρονες ανθρωπογενείς επεκτατικές τάσεις, μπορεί ο επισκέπτης πεζοπόρος να βιώσει την αδιαμφισβήτητη υπεροχή της φύσης, το αίσθημα του ατέρμονου, το ελάχιστο της ανθρωπίνης ύπαρξης, το αίσθημα του Υψηλού. Επιχειρείται λοιπόν, με τρόπο βιωματικό η επίσκεψη στους κουλέςδες Αγιάς Ρουμέλης, Αγίου Ιωάννη και Λουτρού, Ασκύφου, Νιου Χωριού και Αππέρας.

εικ. 9: Στον χάρτη σημειώνονται οι κουλέςδες που θα παρουσιαστούν στην ενότητα "Κρήτη και βιωματική εμπειρία"

4.1_Αγιά Ρουμέλη – Άγιος Ιωάννης - Λουτρό

Ο κουλές Αγιάς Ρουμέλης, ο οποίος δεσπόζει επιβλητικά στην νότια έξοδο του φαραγγιού, αποτέλεσε την πρώτη στάση στην διαδρομή μας από δυτικά προς τα ανατολικά. Απο τη χαμηλή στάθμη, αυτή της θάλασσας, από την οποία ξεκινάει η προσέγγιση του, ο ίδιος ο κουλές, μοιάζει μια γεωμορφολογική έξαρση, 200 μέτρα ψηλότερα, όπως αυτές που βλέπουμε να αναπτύσσονται στο βάθος, στο εσωτερικό του φαραγγιού. Οι υφές, τα υλικά και η κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει λόγω χρόνιων διαβρώσεων, το καθιστούν τέλεια προκάλυψη, ένα σώμα με τον τόπο στον οποίο χτίστηκε, δισδιάκριτο από ανθρώπινο μάτι. Κάπου τον εντοπίζεις αλλά κάπου τον χάνεις.

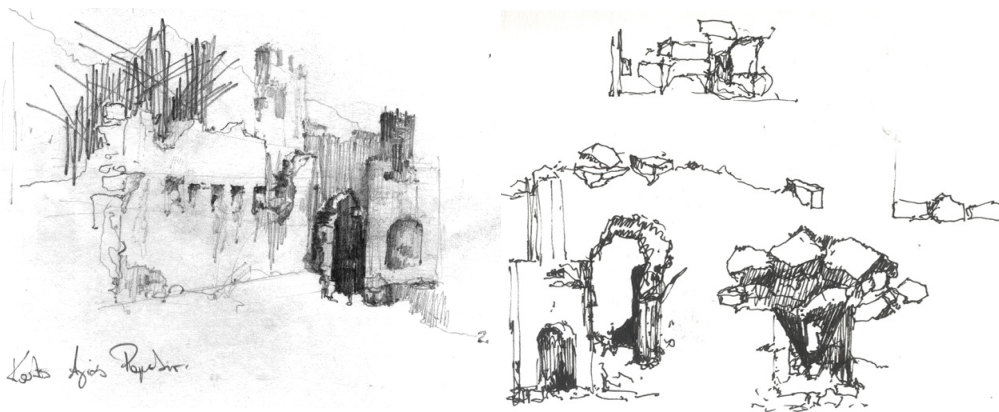

εικ. 9
κουλές
Αγιάς
Ρουμέλης

Αυτή η εικόνα όσο προσεγγίζεις-ανεβαίνεις, με γυρισμένη την πλάτη στο Λιβυκό πέ-
λαγος, αλλάζει. Αποκτά γεωμετρία και υπόσταση με την φιγούρα της κατασκευής
να γίνεται ολοένα πιο ξεκάθαρη στον επισκέπτη. Πλέον μπορεί να γίνει αντιληπτό το
μεγαλείο της κατασκευής. Η λεπτομέρεια που φέρει και η προσοχή με την οποία έχει
χτιστεί είναι αξιοπρόσεκτη για κτίσμα το οποίο οικοδομήθηκε βιαστικά από Οθωμανούς,
Βούλγαρους και Αρμένιους χτίστες σε λίγες ημέρες, με τους Σφακιανούς να παραμονεύ-
ουν να επιτεθούν.

εικ. 10
κουλές
Αγιάς
Ρουμέλης

Πρόκειται για ένα επίμηκες κτίσμα το οποίο αναπτύσσεται σε δύο βασικές στάθμες με τον εσωτερικό χώρο να διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα. Τυφεκιοθυρίδες και εστίες παραμένουν σε εξαιρετική κατάσταση παρόλη την έκθεση στα καιρικά φαινόμενα. Ενώ ο νους και τα μάτια προσπαθούν να αναλύσουν την κατασκευή, ο προσανατολισμός αλλάζει, το βλέμμα περιστρέφεται προκειμένου να γίνει αντιληπτό το χωρικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται.- Η οπτική από τον κουλέ προς τον Νότο, προς τον καθαρό ορίζοντα, τον οικισμό, τα ανατολικά αλλά και προς τα πίσω, στα Βόρεια όπως εκβάλλει το φαράγγι της Σαμαριάς είναι πανοραμική, μοναδική. Σίγουρα από αυτό το σημείο ήταν δυνατό -και ακόμα είναι- να εποπτευτεί κανείς την παραμικρή κίνηση σε ακτίνα χιλιομέτρων.

Η ίδια η φύση της κορυφής προσφέρει στον επισκέπτη την ικανοποίηση της ανάγκης προσεγγίσεώς της. Η μεγάλη διαφορά του κρητικού με το διατυπωμένο ελληνικό -κλασικό- τοπίο εντοπίζεται στο χώρο που το καθένα παράγει. Ο χώρος, του οποίου είσαι θεατής μέσω τοπιογραφιών, στην περίπτωση του κρητικού τοπίου σε καλεί να τον εξερευνήσεις. Η περιοχή της κορυφής, αισθητά αντίθετη με την κορυφή ενός λόφου με τον αρχαιοελληνικό ναό, μετατρέπει την ανθρώπινη κατασκευή σε μέσο εποπτείας του ίδιου του τοπίου.

Ακολουθεί κατάβαση της βραχώδους πλαγιάς με κατεύθυνση προς τα Ανατολικά παράλληλα στην αμώδη ακτογραμμή αφήνοντας πίσω τον οικισμό της Αγίας Ρουμέλης. Μία ώρα και τριάντα λεπτά αργότερα σε μια ακτή με λιγοστή βλάστηση, εμφανίζεται η εκκλησία του Αγίου Παύλου στην οποία λέγεται ότι ο Άγιος Παύλος βάπτισε πιστούς στο δρόμο του για τη Ρώμη. Η εκκλησία χτίζεται τον 10ο αιώνα προς τιμή του.

Η κλίση του εδάφους αυξάνεται και αρχίζει η οφιοειδής ανάβαση κατάφυτου πρανούς με βορειοανατολική κατεύθυνση –προς την ενδοχώρα- και προορισμό τον οικισμό και τον κουλέ του Αγίου Ιωάννη. Τέσσερις ώρες αργότερα, έχοντας καλύψει υψομετρική διαφορά οχτακοσίων μέτρων γίνεται ήδη αντιληπτή η πανοραμική άποψη που δίδεται απλόχερα στον πεζοπόρο προς το Λιβυκό Πέλαγος.

εικ. 11
προς χωριό
Αγίου Ιωάννη

Έπειτα από μερικές εκατοντάδες μέτρα προβάλλει ο οικισμός του Αγίου Ιωάννη. Λίγα κτίσματα εδώ κι εκεί, ελάχιστοι κάτοικοι, βραχώδες έδαφος, θαμνώδης βλάστηση και στο φόντο προς Βορρά προβάλλουν τα Λευκά Όρη με διάσπαρτα πεύκα, πλαισιώνοντας μια νέα εικόνα, ένα νέο τοπίο. Κάπου μέσα σε αυτή την εικόνα, ψηλότερα από εμάς βρίσκεται και ο κουλές του Αγίου Ιωάννη.

Η νεωτερικότητα έγγειται στον παραγόμενο χώρο της διαδρομής, του κόσμου μεταξύ του καλλιτέχνη που στήνει τον καμβά του -τον 18^ο αιώνα- και της ιδίας της κορυφής ως το τελευταίο πλάνο του πίνακα. Κινούμενος σε αυτό το τοπίο, εσωτερικά του πλέον, αντικείμενο και υποκείμενο συνεχώς μεταβάλλονται και ο ίδιος ο περιηγητής στρέφεται σε μια εσωτερική αναζήτηση της ύπαρξής του⁵¹.

Το επόμενο πρωί ξεκινάει η ανάβαση προς τον Κουλέ, μετά από τις απαραίτητες πληροφορίες των ντόπιων. Αφού προσπεραστεί ο οικισμός, η ανάβαση ξεκινά από μια απόκρυμνη πλαγιά με πλακώδη ασβεστόλιθο, το μοναδικό πέτρωμα που χαρακτηρίζει την περιοχή. Μπροστά μας απλώνεται ένα γκριζόλευκο χαλί μέσα από το οποίο ξεπροβάλλουν πεύκα εδώ κι εκεί. Ολόκληρη η διαδρομή έχει κλίση καθώς ο κουλές του Αγίου Ιωάννη βρίσκεται σε θέση ύψους χιλίων μέτρων.

εικ. 12,13
προς κουλέ
Αγίου Ιωάννη

⁵¹ Όταν τελικά στάθηκε στην κορυφή και -κατάπληκτος απο την ασυνήθιστη πνοή του αέρα και την πανοραμική θέα- σαν “ναρκωμένος” και βλέποντας τη φύση γύρω του έστρεψε την προσοχή του στη δική του ζωή και ύπαρξη, πάλι υπό την έννοια του Αυγουστίνου, και ανοίγοντας στην τύχη τις Εξομολογήσεις που είχε πάντοτε μαζί του, έγινε η μεταστροφή. Burckhardt J., *Die Kultur der Renaissance in Italien*, κεφ. 4 των Απάντων, επιμ. εκδ. W Kaegi, τομ. 5, σελ 157,158

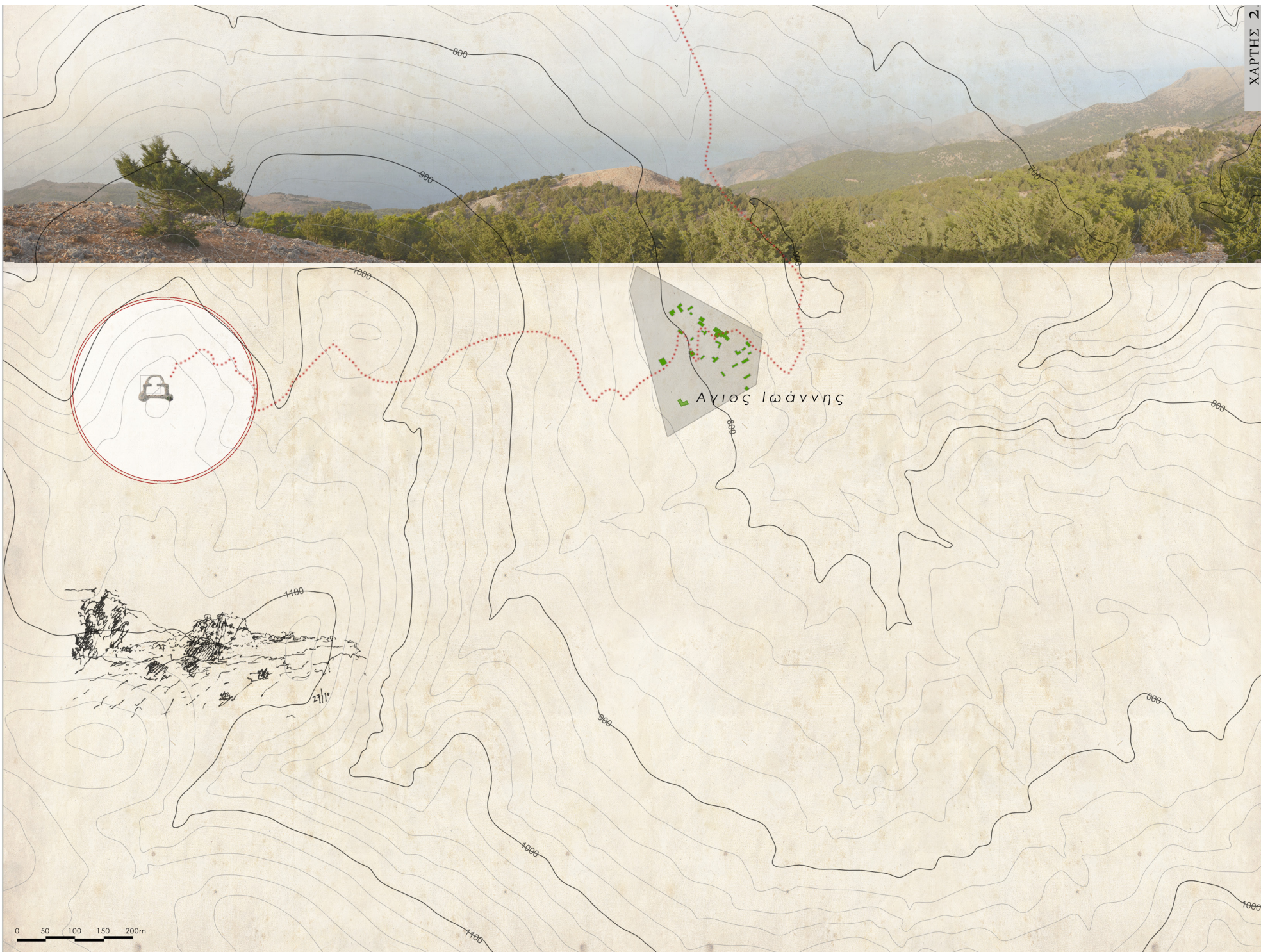

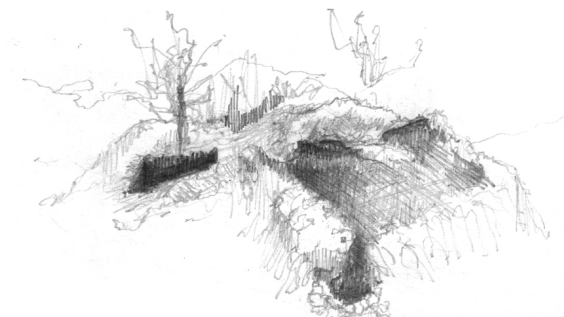
ΕΙΚ. 14
κουλές
Αγίου Ιωάννη

Η πεζοπορία διαρκεί μία ώρα και τριάντα λεπτά ανάμεσα σε βραχώδη πρηνή και λιγοστά πεύκα. Η κλίση παραμένει σταθερά ανηφορική και κυριαρχεί η αίσθηση εισβολής σε κάποιο ατέρμωνο άγνωστο τόπο με απόκοσμη ομοιομορφία όταν ξαφνικά διακρίνεται μια υποψία κατασκευής μερικά μέτρα ψηλότερα. Μια ξερολιθιά προβάλλει σαν προέκταση των κατακείμενων λίθων, λίγο περισσότερο επιμελώς τοποθετημένων ο ένας επάνω στον άλλο.

Μια πιο προσεκτική, κοντινή ματιά δίνει την εικόνα μιας στοιχειώδους γεωμετρίας, η οποία φαίνεται ότι πλέον έχει καταρρεύσει και ό,τι έχει απομείνει δεν ξεπερνά -κατά τύπους- το ένα μέτρο σε ύψος.

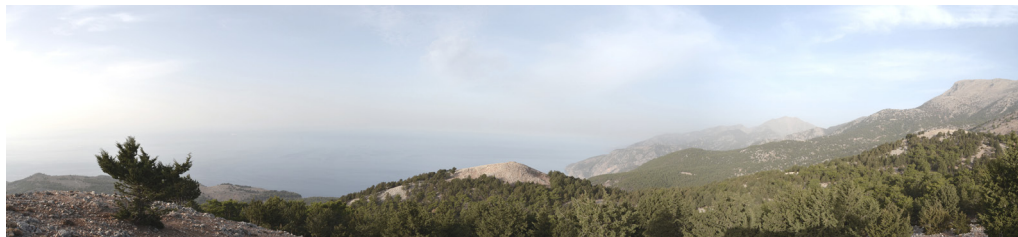

Ταυτόχρονα, σε μια προσπάθεια προσδιορισμού της θέσης μας, γίνεται αντιληπτό ότι το οχυρό βρίσκεται σε ένα ύψωμα σαφώς χαμηλότερο από τα Λευκά Όρη στο Βορρά αλλά ψηλότερα από οποιαδήποτε άλλη έξαρση προς Νότο. Αξιοσημείωτο το γεγονός ότι λόγω της απότομης κλίσης που εμφανίζεται από τον οικισμό έως τη θέση του κουλέ, είναι αδύνατο να εντοπιστεί από μακριά αλλά αποκαλύπτεται όταν πλέον προσεγγιστεί σε απόσταση μερικών μέτρων. Αυτά τα χαρακτηριστικά σίγουρα διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στην επιλογή της θέσης και προσδίδουν απaráμιλη γοητεία στον τόπο που διαμορφώνεται σήμερα. Μια προσμονή μυστηριώδους έως ότου καταλήξεις στη θέση με το ίχνος της κατασκευής και την ατέρμονη οπτική στο Λιβυκό Πέλαγος και τον ορίζοντα. Ουρανός και πέλαγος τα μόνα στοιχεία τα οποία απλώνονται κατηγορηματικά, με τη γη να τα πλαισιώνει.

Η διερεύνηση των φαινομένων του φυσικού τόπου αποκάλυψε διάφορους βασικούς τύπους φυσικών παραγόντων, που γενικά σχετίζονται με τη γή και τον ουρανό, ή εκφράζουν την αλληλεπίδραση των δύο αυτών βασικών στοιχείων, Επιπλέον ανέδειξε ότι σε ορισμένες περιοχές ο ουρανός μπορεί να είναι ο κυρίαρχος παράγοντας ενώ σε άλλες η γή εμφανίζεται ως πρωτεύουσα παρουσία. Ανάμεσα στα τοπία όπου κυριαρχεί ο ουρανός μπορούμε να διακρίνουμε εκείνα όπου προεξάρχει η αίσθηση της «κοσμικής τάξης» και εκείνα όπου οι μεταβαλλόμενες ατμοσφαιρικές συνθήκες συμβάλλουν αποφασιστικά στη διαμόρφωση του περιβαλλοντικού χαρακτήρα. Εκεί όπου κυριαρχεί η γη, η ταξινόμηση θα πρέπει να βασίζεται στην παρουσία αρχετυπικών πραγμάτων, καθώς και στις παραλλαγές κλίμακας (μικρο-μάκρο)⁵².

«Πρέπει να έχει βρεθεί κανείς εδώ πάνω για να σχηματίσει μια ιδέα για όλη τη μεγαλοπρέπεια και την λαμπρότητα, οπότε θα θεωρηθεί αυτή την ώρα μία από τις πιο όμορφες και πιο κοντά στο παγκόσμιο πνεύμα»⁵³.

εικ. 15
κουλές
Αγίου Ιωάννη

⁵² Schulz Christian Norberg, *Genius Loci - Το Πνεύμα του Τόπου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2009, σελ.49

⁵³ Hirschfeld C. G. L., Aeby Ch., παρατίθεται στο Berner Oberland, *Merian* 15,7,1962, σελ. 74,77

Στην κορυφή αναπτύσσονται αναπόφευκτοι συσχετισμοί ιεραρχίας μεταξύ ανθρώπινης ύπαρξης και φύσης. Στην περίπτωση του κουλέ, οι Οθωμανοί κατακτητές εξουσιάζουν τον τόπο μέσω της προνομιούχου θέσεως της κατασκευής που εκμεταλλεύεται την κορυφή. Μια σχέση εξουσιάζοντος και εξουσιαζόμενου υποβόσκει μέχρι και σήμερα καθώς κάποιος, ή κάτι βρίσκεται σε θέση να παρατηρεί κάτι άλλο από θέση ισχύος. Πέρα από την υψομετρική διαφορά, αυτό οφείλεται και στην έλλειψη οπτικής επαφής που κατέχει ο εβρισκόμενος στην χαμηλή στάθμη προς την ψηλότερη, λόγω του φυσικού περιβάλλοντος και τις εναλλαγές του από αμμώδεις ακτές και απόκρυμνες βραχώδεις πλαγές σε κατάφυτα πρανή. Μια αίσθηση εγκλωβισμού ανάμεσα στα παραπάνω στοιχεία και το Λιβυκό Πέλαγος, που λειτουργεί πάντοτε ως ορίζοντας στα Νότο, κυριεύει τον επισκέπτη. Η δυνατότητα κίνησης υπάρχει μόνο σε κατεύθυνση Ανατολής Δύσης και στον απότομο Βορρά που ορθώνεται πληθωρικός.

Ο επισκέπτης όμως, με δέος, εξουσιάζεται από την προσδοκία της ευχαρίστησης που θα του προσφέρει το διευρυμένο πεδίο θέασης από τη φυσική απόληξη, δεχόμενος εικόνες τις οποίες δεν είναι ικανός να διαχειριστεί και να επιβληθεί. Μία κατάκτηση σε ένα περιβάλλον μη αστικό, στο οποίο είναι εξοικειωμένος, του οποίου οι κλίμακες είναι γνώριμες και τα μεγέθη μετρίσιμα. Εδώ τα δεδομένα αλλάζουν. Ο ορίζοντας κάπου τελειώνει μονάχα επειδή η οπτική ικανότητα του ανθρώπου κάπου σταματά. Η πεδιάδα σταματά όμως η γη συνεχίζει και γίνεται λόφος, βουνό κορυφή και ποιός ξέρει πόσες φορές επαναλαμβάνει η φύση το μοτίβο της μέχρι να βρει νερό και πάλι από την αρχή.

Προσπερνώντας τους οικισμούς Αράδενας και Ανώπολης, από την ενδοχώρα πλέον και όχι διαμέσου του παράκτιου μονοπατιού προσεγγίζεται το Λουτρό. Η κατάβαση προς τον παραθαλάσσιο οικισμό ξεκινάει από την εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης σε ύψος εξακοσίων πενήντα μέτρων, ίδια στάθμη με αυτή των οικισμών Αγίου Ιωάννη, Αράδενας και Ανώπολης. Ο μικρός οικισμός του Λουτρού ξεπροβάλλει ως το μοναδικό ίχνος ανθρώπινης εγκατάστασης ανάμεσα στο απέραντο γαλάζιο.

εικ. 16
προς κουλέ
Λουτρού

εικ. 17
προς κουλέ
Λουτρού

Αμέσως γίνεται προσπάθεια να εντοπιστεί ο κουλές Λουτρού στην περιοχή, εφόσον η προνομιούχος θέση μας –πεντακόσια μέτρα ψηλότερα- το επιτρέπει. Έπειτα από λίγο, δύσκολα εντοπίζεται στα βόρεια του οικισμού καθώς η φθορά και η ερειπιώδης κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει του παρέχουν τέλεια προκάλυψη. Οι ώχρες και οι σιέννες κυριαρχούν ενώ οι ξερολιθιές που ορίζουν τις ιδιοκτησίες γύρω του συνθέτουν ένα άνυδρο σκηνικό/περιβάλλον, σε πλήρη αντιδιαστολή με το εκτυφλωτικό και απέραντο γαλάζιο. Η οφιοειδής κατάβαση παίρνει ώρα αλλά ο προσορισμός είναι ορατός και αυτό είναι κίνητρο. Όταν πια παρατηρείς από κοντά τον συγκεκριμένο κουλέ, γίνεται αντιληπτό ότι κι εδώ τα φυσικά στοιχεία αποδείχθηκαν αμείλικτα. Η νοτιοδυτική πλευρά, σωζόμενη σε κακή κατάσταση, λόγω της μεγαλύτερης έκθεσης στους νοτίους ανέμους και την αλμύρα της θάλασσας, έρχεται σε αντίθεση με τη βόρειοδυτική και βορειοανατολική, τις καλύτερα προστατευμένες.

Η δομή και η οργάνωση του χώρου παραμένουν ευδιάκριτες. Αυτός ο Κουλές βρίσκεται σε ένα φυσικό πλάτωμα, σε μια πεδινή/επίπεδη διαμόρφωση, ανάμεσα στις ξερολιθιές που ορίζουν ιδιοκτησίες ενώ περιβάλλεται Νότια από το σβήσιμο των Λευκών Ορέων και από Βορρά από τον οικισμό Λουτρό και το Λιβυκό Πέλαγος, μερικά μέτρα χαμηλότερα. Η εγγύτητα με τον οικισμό είναι αξιοσημείωτη καθώς και η άνετη πρόσβαση στον Κουλέ, συγκριτικά με όσους έως τώρα συναντήσαμε. Εδώ φαίνεται ότι είμαστε αντιμέτωποι με μια κατασκευή μεγαλύτερης κλίμακας συγκρητικά με τις προηγούμενες, με άλλους σκοπούς και ρόλο. Ένα περισσότερο μόνιμο οχυρό, μια βάση για τον εχθρό, ένα σημείο όχι μόνο ελέγχου και εποπτείας του κατακτημένου αλλά πιθανότατα και οργάνωσης και επικοινωνίας με τα κοντινά, μικρότερα σε μέγεθος, οχυρά. Πρόκειται για έναν Κισλά. Κατά την παραμονή μας στον συγκεκριμένο Κουλέ, πολλοί πεζοπόροι πέρασαν από το σημείο. Το οχυρό αποτελεί μια σημαντική στάση στο δρόμο τους προς τα ανατολικά ή δυτικά μέσω του πεζοπορικού μονοπατιού E4, όπως είπαν.

εικ. 18
κουλές
Λουτρού

Η εικόνα που βλέπουμε από τις κορυφές αυτές θα μπορούσε να παραλληλιστεί με αυτήν που παρουσιάζεται σε έναν πίνακα του ελληνικού τοπίου. Στη θέαση της φύσης, μέσα από το ίδιο το τοπίο⁵⁴ -ένας εγκυβωτισμός αναπόφευκτος, μια παράλληλη αφήγηση.

Ένας τέτοιος κόσμος δημιουργείται στο ενδιάμεσο, μεταξύ της θέσης του παρατηρητή που θεάται από χαμηλά όλα τα διαδοχικά επίπεδα που συνθέτουν το τοπίο, έξω από αυτό, και του ίδιου από την κορυφή να θεάται το τοπίο όντας μέρος αυτού. Η διαδρομή προς την κορυφή είναι ένας πρωτόγνωρος χώρος που δημιουργείται εξαιτίας της ενέργειας του ανθρώπου σε αυτή, που δεν την εξυμνεί ως αρχαιοελληνικός ναός, αλλά δημιουργεί την προϋπόθεση της προσέγγισής της. Ο Κουλές γίνεται αντικείμενο θέασης και προσανατολισμού, με τον περιηγητή να κινείται προς αυτόν επιθυμώντας την κατάκτηση του τοπίου και όχι του οχυρού ως άλλος Σφακιανός επαναστάτης.

⁵⁴ Ο Σίμμελ διερευνά τον τρόπο μέσω του οποίου "ένα κομμάτι της φύσης" αποσπάται από τη μη κατατμήσιμη φυσική ενότητα και γίνεται αντιληπτό ως τοπίο. Η πρόσληψη της φύσης ως τοπίου δρα ωστόσο, ταυτόχρονα, λυτρωτικά εφόσον, παρ' ότι προϋποθέτει την απομόνωση ενός τμήματος από το φυσικό όλον, εντέλει, παραπέμπει μονίμως στην ενότητα της φύσης από την οποία έχει αποσπασθεί. Simmel Georg, Ritter Joachim, Gombich H. Ernst, *Το Τοπίο*, επιμ. Καββαθάς Διονύσης, ΠΟΤΑΜΟΣ, Αθήνα 2004, σελ. 155

4.2_Κουλές Ασκύφου

Μέσω της επαρχιακής οδού Βρυσών-Σφακίων, φτάσαμε στο οροπέδιο Ασκύφου. Μετά τις πρώτες δύο στροφές του επαρχιακού δρόμου, που σε εισάγουν στο οροπέδιο από τον Βορρά, εμφανίζεται επιβλητικά, στα Βόρειοανατολικά του οροπεδίου, μια έξαρση με τον κουλέ του Ασκύφου, εκατό μέτρα ψηλότερα από τους οικισμούς Καρές, Πετρές, Γωνί, Αμμουδάρι. Η προσέγγισή του γίνεται μέσω ενός χωματόδρομου, ο οποίος στη συνέχεια γίνεται μονοπάτι και καταλήγει έπειτα από 500 μέτρα στο φρούριο. Αμέσως αυτό που κυριαρχεί είναι η αίσθηση της «έκθεσης». Γνωρίζοντας το πλαίσιο υπό το οποίο κατακτητές και κατακτημένοι συνυπήρχαν στον συγκεκριμένο τόπο, υποθέτουμε ότι οποιαδήποτε κίνηση εντός του οροπεδίου, λόγω του ιδιαίτερου αναγλύφου, πάντοτε μπορούσε να καταγραφεί από κάποιο ψηλότερο σημείο. Μοναδικά τέτοια σημεία, ήταν το σημείο όπου βρισκόταν ο κουλές και τα όρη που περιχαράκωνουν το οροπέδιο. Η διαδρομή από τον επαρχιακό δρόμο έως το φρούριο διαρκεί περίπου τριάντα λεπτά, ανάμεσα σε βελανιδιές και περιφραγμένες ιδιοκτησίες ακόμα και λίγα μέτρα πριν το ίδιο το φρούριο.

ΕΙΚ. 19,20
κουλές
Ασκύφου

Η ίδια η κατασκευή εδράζεται σε μία διαμορφωμένη από ξερολιθιά αναλημματική βάση, ως θεμέλιο, η οποία προσθέτει ακόμα ένα έως δύο μέτρα ύψος. Η κατακριμνησμένη πλέον σκάλα διαμορφώνει μια ρωγμή στον βόρειο τοίχο και παρέχει πρόσβαση για τους λιγοστούς επισκέπτες, οι οποίοι πρέπει να σκαρφαλώσουν την υψομετρική διαφορά του βάθρου, ώστε να μπουν στο φρούριο. Η κλίμακα εσωτερικά εντυπωσιάζει. Οικεία αλλά και απόκοσμη. Από τις τυφεκιοθυρίδες και τις ρηγματώσεις παρατηρούμε τον εγκυβωτισμό του κουλέ, σε μια μεγαλύτερη κλίμακα, αυτή του οροπεδίου. Ψηλαφίζοντας το χώρο ο οποίος ακόμα διατηρεί ευανάγνωστη τη δομή του με τον υπαίθριο χώρο στρατωνισμού, τους πύργους, τις εστίες και τα κελιά στα ανατολικά, πλησιάζουμε στο τμήμα όπου ο νότιος τοίχος έχει γκρεμιστεί ολοσχερώς και αντιλαμβανόμαστε τη θέση υπεροχής στην οποία βρισκόμαστε.

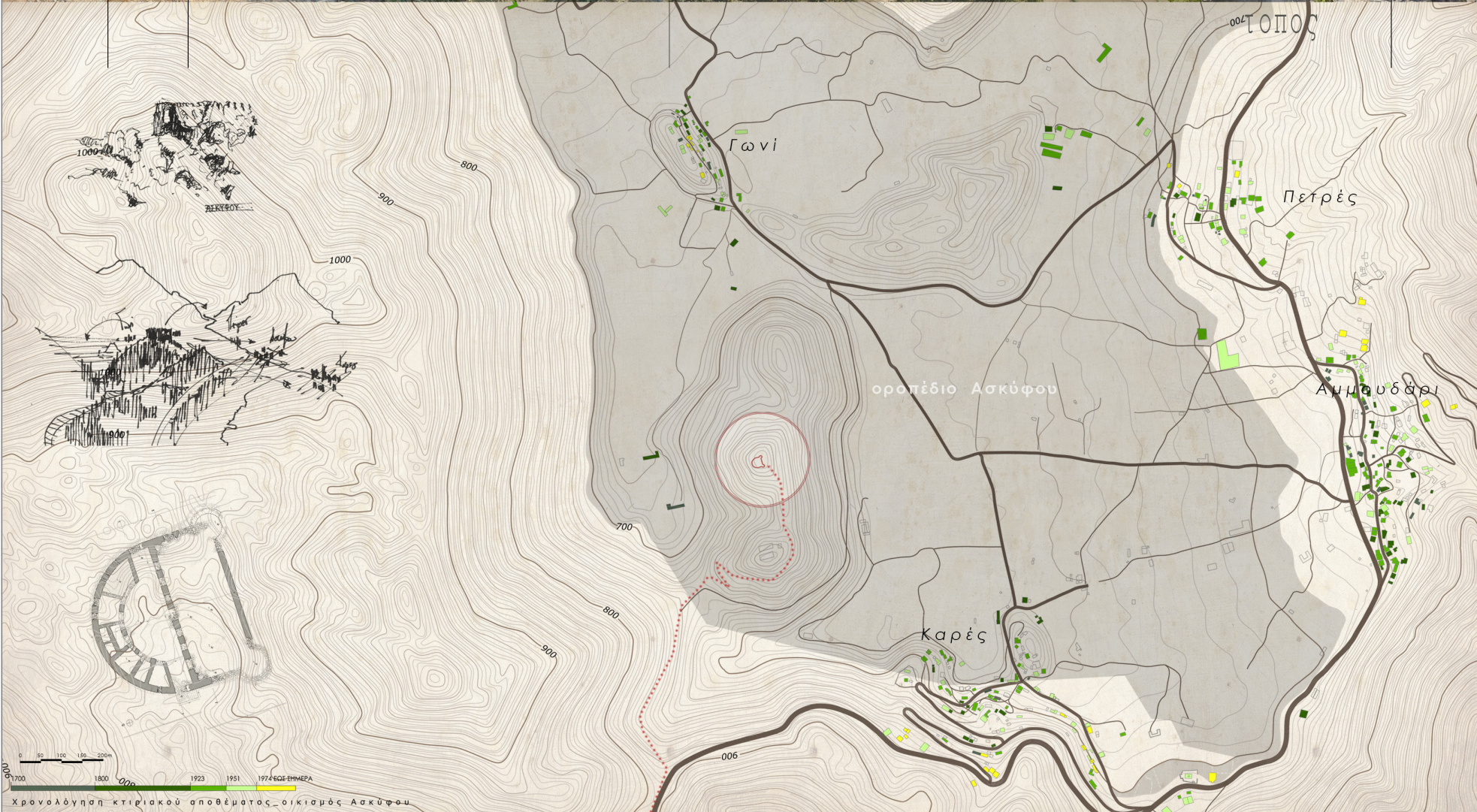

εικ. 21
κουλές
Ασκούφου

Μπορούμε να παρατηρήσουμε όλους τους οικισμούς, έναν προς ένα, τους δρόμους αλλά και το εάν υπάρχει κίνηση σε αυτούς, ακόμα και τις γεωργικές εργασίες σε μια ιδιοκτησία χίλια μέτρα μακριά από το σύννεφο σκόνης που αιωρείται επάνω από το τρακτέρ ενός αγρότη. Αμέσως γίνεται αντιληπτή η δυναμική του σημείου. Η σημασία και η αξία του για κάποιον ο οποίος θέλει να εποπτεύει, να επιβάλλεται. Τον ρόλο αυτόν τον έχει αποκλειστικά η φύση αλλά υπό συνθήκες και ο άνθρωπος. Μια τέτοια συνθήκη συναντούμε εδώ.

εικ. 22
κουλές
Ασκούφου

Η διαδρομή προς την κορυφή εκφράζει την αέναη επιδίωξη του ανθρώπου να την προσεγγίσει και να εξιλεωθεί μέσω της κατάκτησής της. Για τον άνθρωπο της πόλης αποτελεί ένα είδος κάθαρσης και διαφυγής. Ο επαναστάτης Κρητικός κινείται προς την κορυφή προς υπεράσπιση της ελευθερίας του, ενώ ο περιηγητής, μέσω μιας τελετουργικής διαδικασίας, την προσεγγίζει ψηλαφιστά, δειλά πολλές φορές γιατί δεν ξέρει τι να περιμένει. Απλώς υποθέτει. Πόσος χρόνος, πόση απόσταση; Τα μεγέθη λαμβάνουν άλλες διαστάσεις και η χρονοαπόσταση καθορίζεται από το δύσβατο της περιοχής, από τα σημεία ενδιαφέροντος που τραβούν την προσοχή ή τις καιρικές συνθήκες που δυσκολεύουν την πορεία. για να βιώσει το αίσθημα του Υψηλού⁵⁵.

Η έκθεση που έγραψε ο Πετράρχης σε ένα «αγροτικό πανδοχείο» αμέσως μετά την κατάβασή του δείχνει ταυτόχρονα ότι η ανάβαση σε ένα βουνό ήταν και για τον ίδιο ένα νέο εγχείρημα, που μέχρι τότε δεν το είχε δοκιμάσει και τελικά παραμένει ανερμηνευτο -«παρακινούμενος μόνο από τον πόθο να γνωρίσει άμεσα και από κοντά την ασυνήθιστη κορυφή ενός τόπου»⁵⁶. Την παραμονή ο Πετράρχης είχε διαβάσει στον Λίβιο για τον βασιλιά των Μακεδόνων Φίλιππο, ο οποίος ανέβηκε στον θεσσαλικό Αίμονα, επειδή πίστεψε στην «αναφορά» ότι από την κορυφή του μπορεί να βλέπει κανείς ταυτόχρονα δύο θάλασσες, την Αδριατική και τον Εύξεινο Πόντο⁵⁷.

Ο Σίλλερ στο ποίημά του που φέρει τον τίτλο: «*Der Spaziergang*» (Ο περίπατος), το 1795, μια παραγμένη περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, συνοψίζει κατ' αρχάς εκτενώς όλα τα στοιχεία που είναι συστατικά για τη φύση ως τοπίο: ο οδοιπόρος, που βγαίνει έξω "γλυτώνοντας επιτέλους από τη φυλακή του δωματίου και τη στενή κουβέντα" και "χαρούμενος" πηγαίνει στη φύση για να σωθεί, και -σε σχέση με αυτόν- ολόκληρη η φύση, η οποία ανοίγει για "τον ελεύθερο δέκτη" προσφέροντας τη θέα του "ήρεμου γαλάζιου και του ουρανού", των "καστανόχρωμων βουνών", του "δάσους που πρασινίζει". Το βουνό κατονομάζεται ως η πρώτη και συχνά επαναλαμβανόμενη ενσάρκωση του τοπίου. στην κορυφή του ο οδοιπόρος βλέπει τον "κόσμο" "ατελείωτο" ως "αιθέρα" και "αχανή"⁵⁸.

⁵⁵ Η έκθεση που έγραψε ο Πετράρχης σε ένα "αγροτικό πανδοχείο" αμέσως μετά την κατάβασή του δείχνει ταυτόχρονα ότι η ανάβαση σε ένα βουνό ήταν και για τον ίδιο ένα νέο εγχείρημα, που μέχρι τότε δεν το είχε δοκιμάσει και τελικά παραμένει ανερμηνευτο -"παρακινούμενος μόνο από τον πόθο να γνωρίσει άμεσα και από κοντά την ασυνήθιστη κορυφή ενός τόπου". Burckhardt J., *Die Kultur der Renaissance in Italien*, κεφ. 4 των Απάντων, επιμ. εκδ. W Kaegi, τομ. 5, σελ 160

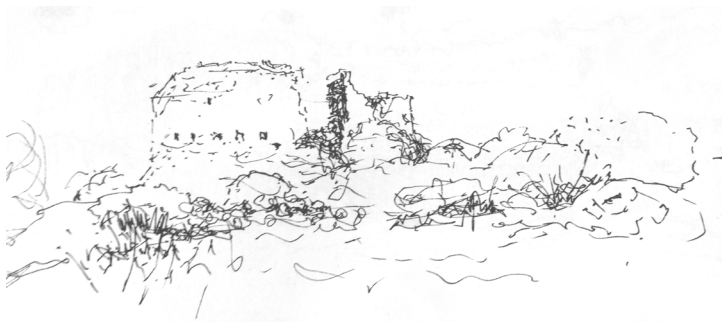
⁵⁶ Burckhardt J., *Die Kultur der Renaissance in Italien*, κεφ. 4 των Απάντων, επιμ. εκδ. W Kaegi, τομ. 5, σελ 160

⁵⁷ Burckhardt J., *Die Kultur der Renaissance in Italien*, κεφ. 4 των Απάντων, επιμ. εκδ. W Kaegi, τομ. 5, σελ 153

⁵⁸ Schiller Friedrich, *Sämtliche Werke, Band III: Gedichte, Erzählungen, Übersetzungen*, Deutscher Bücherbund, Hamburg, 1968, σελ. 131,318

4.3 _Κουλέδες στην επαρχία Αποκόρωνα

Επόμενος σταθμός του ταξιδιού μας, η επαρχία του Αποκόρωνα. Έχοντας ολοκληρώσει την περιπλάνησή μας στο δίκτυο των Σφακίων και συλλέξει εικόνες από κουλέδες του νοτίου δικτύου, διαμορφώσαμε μια αίσθηση ως προς τη στρατηγική σχέση κουλέ με τον οικισμό και το φυσικό περιβάλλον. Η εντύπωση όμως που διαμορφώνεται προσεγγίζοντας την επαρχία Αποκόρωνα διαφέρει αισθητά των εικόνων που σου προσφέρει ο δραματικός τόπος του Νότου.

Πρώτη στάση αποτελεί ο κουλές του Νιου Χωριού. Η πρόσβαση σε αυτόν γίνεται με όχημα ακολουθώντας ανηφορική διαδρομή και προσεγγίζοντας τον στα εκατό μέτρα από τη θέση του. Η εμπειρία της διαδρομής, σε αυτήν την περίπτωση, περιορίζεται σε αυτήν την ελάχιστη απόσταση, όπου το ανθρωπογενές περιβάλλον των νεότερων χρόνων δίνει το παρόν σε απόσταση λίγων μέτρων από το οχυρό.

Πρόκειται για έναν κουλέ με ορθογωνική κάτοψη, τοποθετημένο σε κατεύθυνση Ανατολής Δύσης, με πολεμίστρες στις μακριές πλευρές και δύο πύργους στις μικρές να ορίζουν την περίμετρό του.

ΕΙΚ. 23
κουλές
Νιου Χωριού

Η είσοδος γίνεται μέσω των στενών πλευρών, οι οποίες, χωρίς ιδιαίτερα στρατηγικό ρόλο, έχουν καταρρεύσει πλέον. Υπάρχουν ίχνη του ανατολικού και δυτικού πύργου, με το περικλείστο του σχήματος να γίνεται πλέον αντιληπτό ως ενδιάμεσος χώρος -χώρος στρατωνισμού- μεταξύ δύο τοίχων, του βόρειου και του νότιου. Ένας χώρος σε κλίμακα δωματίου με κρεμασμένα «κάδρα» τα αποσπάσματα των Λευκών Ορέων και του Κρητικού Πελάγους.

εικ. 24
κουλές
Νιου Χωριού

Μέσα από τα ανοίγματα της νότιας πλευράς αχνοφαίνονται οι οικισμοί Παιδοχώρι, Πεμόνια, Μελιδονί και Φρες, αυτό που ξεχωρίζει όμως είναι τα Λευκά Όρη. Είναι η στιγμή που επανερχόμαστε νοερά στον κουλέ του Αγίου Ιωάννη μέσω της αναφοράς σε κοινό φόντο. Εστιάζοντας όμως στον βόρειο προσανατολισμό, τα αποσπάσματα που δίνονται διαφέρουν αισθητά. Σε εγγύτητα με τον κουλέ, εντοπίζονται οι οικισμοί Νιό Χωρίο και Αρμένιοι και η σχέση τους με τη βόρεια ακτογραμμή. Την εικόνα ως φόντο ολοκληρώνει η έξαρση με τον κουλέ της Αππέρας να ορθώνεται επιβλητικός 180 μέτρα ψηλότερα από τον κόλπο της Σούδας. Είναι η πρώτη φορά κατά την οποία η επικοινωνία κουλέδων, των κόμβων του οθωμανικού οχυρωματικού δικτύου, γίνεται τόσο άμεση και εμφανής, ορίζοντας την επόμενη στάση της διαδρομής μας.

Η προσέγγιση σε αυτόν γίνεται αντίστοιχα μέσω οχήματος, μέσω διαμορφωμένου δρόμου που ξεκινά από τον ΒΟΑΚ και καταλήγει στην κορυφή του λόφου μέσω του οικισμού της αρχαίας Αππέρας. Εδώ υπάρχει διαμορφωμένος χώρος στάθμευσης μπροστά στο οχυρό, δημιουργώντας έντονη διαφοροποίηση της πρώτης εντύπωσης, σε σχέση με αυτήν που βιώσαμε στο νότο. Το μέγεθός του είναι το χαρακτηριστικό που καθλώνει, ικανό να αναμετρηθεί με τον κόλπο της Σούδας και το Φρούριο Ιντζεδίν στα βόρεια.

εικ. 25
κουλές
Αππέρας

Ο κουλές της Αππέρας στέκεται σε ένα τοπίο κοντά στην κλίμακά του, αντιμετωπίζει μεγέθη ισάξιά του. Η κύρια αντίθεση εντοπίζεται στο γεγονός ότι σε αυτήν την περίπτωση λειτουργεί ως στοιχείο ενός ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου, την αρχαία Αππέρα. Γεγονός που τον ορίζει ως αξιοθέατο σε μια περιοχή με πλήθος ευρημάτων, συνθήκη που πρώτη φορά συναντάμε. Είναι ο μόνος κουλές όπου έχει αποκατασταθεί επαναφέροντας το αρχικό του μέγεθος. Με παραδοσιακούς οικισμούς και κοινωνίες να απουσιάζουν, ο κουλές της Αππέρας έχει εντυπωθεί διαφορετικά στις συνειδήσεις. Δεν έχει υποστεί το μαινος και την εκδίκευση, ένα μνημείο αποκομμένο από την νωπή ιστορία της οθωμανικής κυριαρχίας.

εικ. 26
κουλές
Απτέρας

Παρόλα αυτά το μέγεθος αντικατοπτρίζει και επιβεβαιώνει την υπεροχή, τη διαφορά δυναμικού, την εξουσία και τη δύναμη του κατακτητή. Ταυτόχρονα επιβεβαιώνει τη μειονεκτική θέση του ντόπιου, ο οποίος αντιστέκεται και επαναστατεί. Τα βάζει με μεγάθη, φαινομενικά, πέραν των δυνάμεων του.

Μια σχέση Δαβίδ Γολιάθ που μαρτυρά ότι όσο πιο μεγάλος ο Κουλές, τόσο μεγαλύτερη και η αξία της νίκης..

05 Συμπεράσματα

5.0 _Συμπεράσματα

Υλικές μαρτυρίες της οθωμανικής περιόδου εντοπίζονται στην Κρήτη, ενσωματωμένες στο φυσικό περιβάλλον του νησιού. Συνθέτουν αποσπάσματα της εικόνας του τόπου, με τη μορφή τους αλλοιωμένη και με τη σχέση ανθρώπου φύσης να επαναδιατυπώνεται στο παρόν. Εγκαταλείμμενα από τον άνθρωπο και αμυνόμενα διαρκώς τις φυσικές συνθήκες, διατηρούν την ιστορικότητα τους, χάνουν την υπόστασή τους και παραδίδονται στη λήθη. Μια διαδικασία η οποία αντιτίθεται στον από δημιουργίας ρόλο και σκοπό τους, τη επιβολή με τη μορφή. Αντικατοπτρίζει όμως την ειλικρινή στάση ανθρώπου, κοινωνίας και φύσης ως προς το αντικείμενο. Ως μέρη συνόλου διαμορφώνουν τόπους και εικόνες, ικανά να προσφέρουν νέες ερμηνείες της σχέσης ανθρώπου - φύσης. Η έννοια του χρόνου η οποία διέπει και επανερμηνεύει αυτή τη σχέση αποτελεί καθοριστικό παράγοντα, μετατρέποντας το δίκτυο των οθωμανικών οχυρών σε δίκτυο μνήμης και τον ίδιο τον κουλέ διαχρονικό εργαλείο ανάγνωσης του τόπου. Το δίκτυο των οθωμανικών οχυρών μπορεί να χαρακτηριστεί ως δίκτυο μνήμης, η οποία μνήμη συντίθεται μέσω στιγμιοτύπων. Η μνήμη προσπαθεί να διασώσει το παρελθόν στο παρόν, με σκοπό να δείξει το δρόμο για το μέλλον. Η τυπολογία, η μορφολογία και ατμόσφαιρα των κουλέδων στο συγκεκριμένο τοπίο, τροφοδοτούν τη μνήμη, τη διατηρούν, ενώ ταυτόχρονα δίνουν νόημα στο παρόν. Η βιωματική εμπειρία διαμέσου των χωρικών δομών του δικτύου, είναι μια μορφή νοερού ταξιδιού στον χρόνο. Πρόκειται για μια πολιτιστική διαδρομή σε βάθος χρόνου με το νού και στο παρόν με την φυσική περιπλάνηση.

Το άτομο αποδεσμεύεται από τον χώρο και τον χρόνο και μέσω της διάκρισης παρελθόντος και παρόντος, προσδευτικά, επιχειρεί να κατανοήσει και δομήσει το ατομικό του παρελθόν. Επιθυμία είναι να αισθανθεί, ως τμήμα του όλου, πως η ύπαρξή του υπερβαίνει τη σύντομη διάρκεια της ατομικής του ζωής. Σε αυτή τη διαπίστωση αποτυπώνεται η δυναμική του δικτύου ως προς τον επισκέπτη του, προσφέροντας τη δυνατότητα συσχέτισης του όλου με τα μέρη του, ακόμα κι όταν εκείνο δεν ανήκει στα άμεσα βιώματά και κατ'επέκταση δεν έχει διαμορφώσει τις αναμνήσεις του.

Ακόμη, η δυναμική του δικτύου στην προσέγγιση του τοπίου, προσδίδεται μέσω της άρρηκτης σχέσης που διαμορφώνει με το φυσικό περιβάλλον. Το παρόν, πολύ ρευστό και φευγαλέο είναι μια ελάχιστη περιοχή στην καμπύλη του χρόνου, ενώ τα φυσικά στοιχεία εμφανίζουν συνέχεια στην παρουσία τους. Στον εν λόγω χρονικό προσδιορισμό, το δίκτυο συσχετιζόμενο άμεσα με τα αμετάβλητα φυσικά στοιχεία γίνεται σημείο αναφοράς, χωρίς να δηλώνεται η στιγμή δημιουργίας του. Η χωρική ανάπτυξη του δικτύου επιβεβαιώνει την ίδια τη γεωμορφολογία του τόπου. Παρατηρώντας και προσεγγίζοντας έναν κουλέ, ταυτόχρονα συνειδητοποιούμε χαρακτηριστικά και ιδιότητες του φυσικού περιβάλλοντος που το διαμορφώνουν, την τοπογραφία του, την ιστορία του. Η παραπάνω συνθήκη, όταν αναλύεται ένα τοπίο με φυσική ποικιλομορφία και έντονη γεωμορφολογία όπως το κρητικό, ενισχύεται μέσω του συνολικού βιώματος που προσφέρει το δίκτυο.

Διαπιστώνεται λοιπόν η αξία και η σημασία όχι μόνο του πολιτισμικού αυτού αποθέματος ως σύνολο αλλά και της ευρύτερης προβολής του. Οι αξίες που φέρει ως τόπος, σύμφωνα με τη θεωρία, περί αξιακών κριτηρίων, του Alois Riegl, παρουσιάστηκαν. Αυτό είναι και το οποίο μας κατευθύνει στη διαπίστωση ότι δεν είναι εφικτή η οποιαδήποτε μορφής επέμβαση σε όλα τα μνημεία ανεξαιρέτως, αλλά, οφείλουμε να αποδεχόμαστε τέτοια συμπλέγματα κτισμάτων ως δεδομένα ερείπια όταν αυτά ενδεικνύονται.

Η σημασία που συνοδεύει την γνωστοποίηση –σκοπίμως δεν χρησιμοποιείται ο όρος ανάδειξη- του συνόλου αυτού είναι πολυδιάστατη και κατευθυνόμενη ανάλογα με τα επικοινωνιακά μέσα που θα χρησιμοποιηθούν και τους φορείς που θα επωμισθούν αυτή την ευθύνη.

Οφείλουμε να γνωρίζουμε και προβάλλουμε αυτό το πολιτιστικό απόθεμα στο ευρύ κοινό με τρόπο τέτοιο ώστε να μην το απομονώσουμε και περιχαράκώσουμε σε κάποια στενά όρια ενός αρχαιολογικού χώρου με αυστηρές προδιαγραφές που θα προβλέπει η ένταξη του σε οποιονδήποτε φορέα με πρωτόκολλα προστασίας. Τα μνημεία αυτά είναι μνημεία όχι μόνο του ανθρώπου, αλλά και της φύσης. 65 Είναι κατασκευές που δεν μελετώνται αλλά βιώνονται στο σύνολο τους -στο δίκτυο τους εν προκειμένω- ως μέρη ενός ευρύτερου συνόλου.

Το τοπίο είναι ένα μέσο ανταλλαγής μεταξύ του ανθρώπινου και του φυσικού, μεταξύ του εαυτού και του άλλου. Ως τέτοιο, λειτουργεί όπως και το χρήμα: δεν αξίζει τίποτα από μόνο του, αλλά εκφράζει ένα απόθεμα δύναμει άπειρης αξίας⁵⁹.

Όπως αναλύθηκε στην εργασία, το πολιτιστικό σύνολο των κουλέδων εκτείνεται σε ολόκληρη την Κρήτη τόσο σε παράκτιες ζώνες όσο και στην ενδοχώρα. Συγκροτεί επιμέρους υποενότητες, με οχυρά σε κοντινές αποστάσεις μεταξύ τους, ως τμήματα κοινών διαδρομών (μονοπάτι E4) ή σε συνδυασμό με οικισμούς. Αυτή η διασπορά δημιουργεί ενότητες περισσότερο διαχειρίσιμες από φορείς και προσιτές από τους επισκέπτες. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα μπορούσε να έχει ευεργετική συνδρομή όχι μόνο στην καλύτερη και περισσότερο ομοιόμορφη κατανομή του τουρισμού σε ολόκληρη την έκταση του νησιού αλλά και σε μια περισσότερο ομοιόμορφη φόρτιση επισκεπτών κατά τη διάρκεια του έτους, εφόσον πλέον δεν εστιάζουμε μονάχα στον παραθεριστικό τουρισμό. Ταυτόχρονα, μια τέτοια προοπτική θα μπορούσε να αποφορτίσει το υπερκορεσμένο φαράγγι της Σαμαριάς και τον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού ενώ επίσης να δώσει ανάσες και ευκαιρίες εναλλακτικής ανάπτυξης σε ορεινούς οικισμούς ή οικισμούς που ερημώνουν στην ενδοχώρα. Μια τέτοια στροφή απαιτεί προσεκτικές και μεθοδικές κινήσεις με πρωταγωνιστές την τοπική αυτοδιοίκηση. Η κλίμακα του τόπου είναι τέτοια που αδυνατεί να επωμιστεί το βάρος μεγάλου ανθρώπινου δυναμικού γιατί αυτομάτως θα χαθεί η ατμόσφαιρα και η μυθική διάστασή του η οποία έγινε προσπάθεια να παρουσιαστεί στην παρούσα εργασία. Ζητούμενο μέσα από αυτή την ανασκόπηση των διατυπωμένων εννοιών και παρατήρηση της σημερινής εικόνας είναι το γεγονός ότι πλέον, μπορούμε να μιλήσουμε όχι για μία αλλά πολλές εικόνες της κρητικής υπαίθρου πλούσιες στη συνύπαρξη του φυσικού και ανθρωπογενούς αποθέματος. Για τοπία τα οποία πλέον δεν είναι στατικά και αντικείμενα θαυμασμού αλλά τόποι οι οποίοι μπορούν να προσφέρουν περισσότερα μέσα από το βίωμα τους. Αυτό δεν αποτελεί μονάχα μια διαπίστωση αλλά και μία κατεύθυνση την οποία καλούμαστε να προβάλουμε με στόχο την βελτίωση των κακώς κείμενων και των διαστάσεων που έχουν λάβει η υπερεκμετάλλευση των παράκτιων μετώπων της Κρήτης από τουριστικής εκμετάλλευσης εγκαταστάσεις.

⁵⁹ Mitchell W.J.T., *Landscape and Power*, University of Chicago Press, London, 1994

06 Αρχείο

Βιβλιογραφία

Ασημάκη Ευσταθία, *Δίκτυο οθωμανικών οχυρώσεων τον 19ο αιώνα*, Χανιά, Ερευνητική εργασία του στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης, Ιούνιος, 2014

Bachelard G., *Η ποιητική του χώρου*, Χατζηνικολή, 2014

Burckhardt J., *Die Kultur der Renaissance in Italien*, κεφ. 4 των Απάντων, επιμ. εκδ. W Kaegi, τομ. 5

Cosgrove E. Denis, *Social Formation and Symbolic Landscape*, The University of Wisconsin Press, 1998

Δουκέλλης Ν. Παναγιώτης, *Το Ελληνικό Τοπίο*, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 2005

Gasquet J., *Cezanne, P*, II, Παρίσι 1926

Halbwachs Maurice, *The collective memory*, Heritage of Sociology Series, 1992

Heidegger Martin, *Διαμονές: Ταξίδι στην Ελλάδα*, Κριτική, Αθήνα, 1998

Kissinger A. Henry, *American Foreign Policy*, W.W.Norton & Co, Νέα Υόρκη, 1974

Κριάρης Κ. Παναγιώτης, *Ιστορία της Κρήτης (νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι και καθ' ημάς χρόνων*, τ.2, Αθήνα 1931

Μεταξάς Α. Ι. Δ., *Η ρητορική των ερειπίων*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2005

Mitchell W.J.T., *Landscape and Power*, University of Chicago Press, London, 1994

Monatshefte Merian, *Berner Oberland 1962*, Hoffmann und Campe, Hamburg, 1962

Μουρέλλος Ι.Δ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1931

Nitsche Friedrich, *Ιστορία και ζωή*, εισ.-μτφρ-σημ.: Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Γνώση, Αθήνα, 1993

Παπαδοπετράκης Γρηγόριος, *Ιστορία των Σφακίων*, Αθήνα 1971

Παπαϊωάννου Ηρακλής, *Η Φωτογραφία του Ελληνικού Τοπίου*, Μεταξύ μύθου και ιδεολογίας, ΑΓΡΑ, Αθήνα, 2014

Πλάντζος Δημήτρης, *Οι Αρχαιολογίες του Κλασικού. Αναθεωρώντας τον Εμπειρικό Κανόνα*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ του ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ, Αθήνα, 2014

Πλάτων, *Τίμαιος ή Περί φύσεως*, φυσικός, εκδ. Ζήτρος, 2010

Rackham Oliver & Moody Jennifer, *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, μτφ. Σμπόνιας Κώστας, επιστ. επιμ. Χανιώτης Άγγελος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2004

Schiller Friedrich, *Sämtliche Werke, Band III: Gedichte, Erzählungen, Übersetzungen*, Deutscher Bücherbund, Hamburg, 1968

Schulz Christian Norberg, *Genius Loci - Το Πνεύμα του Τόπου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2009

Simmel Georg, Ritter Joachim, Gombrich H. Ernst, *Το Τοπίο*, επιμ. Καββαθάς Διονύσης, Ποταμός, Αθήνα 2004

Simmel G., *Philosophie der Landschaft*, επιμ. Landmann M., Brucke und Tur, Στουτγάρδη 1957

Σπηλιωτοπούλου Θ., *Ιστορία του ελληνοτουρκικού πολέμου επί τη βάσει πολλών διπλωματικών και ιστορικών εγγράφων*, τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα, 1897

Σπυρόπουλος Γιάννης, *Οθωμανική διοίκηση και κοινωνία στην προεπαναστατική δυτική Κρήτη*, , Αρχαιακές μαρτυρίες (1817-1819), Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2015

Στεφάνου Ι.& Ι., *Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης*, Επιμέλεια Παναγιώτης Ν. Δουκελλής, Το Ελληνικό Τοπίο, ΕΣΠΑ, Αθήνα 2005

Tancoigne M. J., *Πληροφορίες και βιώματα του Μ. J. Tancoigne από την Κρήτη του 1811 - 1814 : Ένα ξεχασμένο κείμενο για την εποχή του Χατζή Οσμάν Πασά*, μτφ. Μαριέττα Ασημομύτη Εκκεκάκη, επιμ. Γ. Π. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο, 2008

Turot Henry, *Η Κρητική Επανάσταση και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Ειρμός, Αθήνα, 1991

Χατζιδάκης Ιωσήφ, *Περιήγησις εις Κρήτην*, Ερμούπολη 1881

Χρηστάκης Χ. Γιάννης, *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης*, Εκδόσεις Κρητικά Γράμματα, Αθήνα, 2004

Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αρκάδι, 1980

Άρθρα/ Περιοδικά

Γιαπισσόγλου Κώστας, *Οχυρώσεις της Κρήτης*, , άρθρο, μέρος 4ο

Μωραϊτης, Κωνσταντίνος, *Εισαγωγικό σημείωμα για το τοπίο και την κληρονομιά του πολιτισμού*. Εισαγωγικό σημείωμα στο ηλεκτρονικό περιοδικό Monumenta, τεύχος 06, με θέμα Τοπίο – Landscape, 24/12/2012

Σκουτέλης Ν., *Πολιτιστικό τοπίο και φύση, φορέας νέων δικτύων επίσκεψης στον Δήμο Σφακιών*, ομιλία στο 8ο διεπιστημονικό διαπανεπιστημιακό συνέδριο του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου και ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. με θέμα «Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη των ορεινών και γεωγραφικά απομονωμένων περιοχών, Μέτσοβο, Σεπτέμβριος 2016

Σωτηρόπουλος Π. Δημήτρης, *Ιστορία και δράση στην κοινωνία και την πολιτική*, εισήγηση στο Συνέδριο του περιοδικού Φιλοσοφείν "Νίτσε: Ζωή, Τέχνη, Ιστορία", Θεσσαλονίκη, 2013

Πηγές Εικονογράφησης

Boissonnas Fred, *Εικόνες της Ελλάδας* -Μονογραφία, Ριζάρειον Ιδρυμα, 2001

Williams H.W. , *Selected views in Greece with classical illustrations*, Brown and Green , London, 1829

εικ. 1. Williams H.W. , *Selected views in Greece with classical illustrations*, Brown and Green , London, 1829

εικ. 2. Williams H.W. , *Selected views in Greece with classical illustrations*, Brown and Green , London, 1829

εικ. 3. Williams H.W. , *Selected views in Greece with classical illustrations*, Brown and Green , London, 1829

εικ. 4. Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο, 1990, σελ. 274

εικ. 5. Χρηστάκης Χ. Γιάννης, *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης*, Εκδόσεις Κρητικά Γράμματα, Αθήνα, 2004

εικ. 6. Χρηστάκης Χ. Γιάννης, *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης*, Εκδόσεις Κρητικά Γράμματα, Αθήνα, 2004

εικ. 7. Χρηστάκης Χ. Γιάννης, *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης*, Εκδόσεις Κρητικά Γράμματα, Αθήνα, 2004

εικ. 8. Χρηστάκης Χ. Γιάννης, *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης*, Εκδόσεις Κρητικά Γράμματα, Αθήνα, 2004

εικ. 9. προσωπικό αρχείο

εικ. 10. προσωπικό αρχείο

εικ. 11. προσωπικό αρχείο

εικ. 12. προσωπικό αρχείο

εικ. 13. προσωπικό αρχείο

εικ. 14. προσωπικό αρχείο

εικ. 15. προσωπικό αρχείο

εικ. 16. προσωπικό αρχείο

εικ. 17. προσωπικό αρχείο

εικ. 18. προσωπικό αρχείο

εικ. 19. προσωπικό αρχείο

εικ. 20. προσωπικό αρχείο

εικ. 21. προσωπικό αρχείο

εικ. 22. προσωπικό αρχείο

εικ. 23. προσωπικό αρχείο

εικ. 24. προσωπικό αρχείο

εικ. 25. προσωπικό αρχείο

εικ. 26. προσωπικό αρχείο

Σημειώσεις

Στον χάρτη 1. χρησιμοποιήθηκε υλικό από το αρχείο του Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο. Στον χάρτη 2. χρησιμοποιήθηκε ως υπόβαθρο χωροταξικό σχέδιο του οικισμού Αγίου Ιωάννη, που δημοσίευσε η Διεύθυνση Χωροταξίας, του Υπουργείου Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος στις 26/6/89. Στον χάρτη 3. χρησιμοποιήθηκε ως υπόβαθρο σχέδιο του οικισμού Ασκήφου από το αρχείο "*Χρονολόγηση κτιριακού αποθέματος: Αμμουδάρι, Πετρέες, Καρές, Γωνί*", το οποίο είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα <http://www.ruralcrete.gr>, Οικισμοί Κρήτης

